

izvirno znanstveno delo
prejeto: 1999-11-15

UDK 323.1 (436=163.42)"1948/49"

HRVATSKA ISTRA 1848./49.

Petar STRČIĆ

Arhiv HAZU, HR-10000 Zagreb, Strossmayerov trg 2

IZVLEČEK

Istra s Kvarnerskimi otoki predstavlja del zahodnega dela Habsburške monarhije. Višja uprava v njej je nemška, vlada ji tenek italijanaško-italijanski sloj, absolutno večinsko prebivalstvo pa je kmečko, hrvatsko. Nadvse revni kmetje nimajo koristi od odprave tlačanstva, toda kolonat ni odpravljen in nadaljujejo se nemiri. Prvič se množično kažejo hrvatska nacionalna čustva. Višje oblasti brez težav pomirijo posamične revolucionarne nastope italijanskih nacionalistov, nezadovoljnih z nasprotovanjem Dunaja njihovim zahtevam, da bi bilo Okrožje uradno potrjeno kot samo italijansko ozemlje, z obrazložitvijo, da živi v njem slovanska (tj. hrvatska in slovenska) večina. Kontrarevolucija vladajočemu sloju ni prizadejala škode.

Ključne besede: Avstrijsko cesarstvo, Istra in Kvarnerski otoki, 1848/1849, narodna zavest, narodna gibanja, Hrvati, Slovenci, Italijani

L'ISTRIA CROATA DEL 1848/49

SINTESI

L'Istria, con le isole del Quarnero, era una parte dei territori occidentali della monarchia asburgica. L'amministrazione, tedesca, era controllata da un sottile ceto italiano o filo-italiano, mentre la popolazione di maggioranza era rurale e croata. I contadini, estremamente poveri, non ebbero alcun utile dall'abolizione della servitù della gleba, anche perchè il colonato fu abrogato. I moti di protesta continuarono. Per la prima volta si nota la presenza di un sentimento nazionale croato. Le autorità riescono a controllare le singole azioni rivoluzionarie dei nazionalisti italiani, insoddisfatti del rifiuto di Vienna di riconoscere il Distretto come italiano, in quanto la popolazione di maggioranza era slava (croata e slovena). La controrivoluzione non portò nessun danno alla classe dominante.

Parole chiave: Impero austriaco, Istria e isole del Quarnero, 1848/49, coscienza nazionale, moti popolari, croati, sloveni, italiani

Cjelokupni Metternichov period vladavine u Istri i na Kvarnerskim otocima - Istarski okrug (Benussi, 1885; Rutar, 1896; Cervani, 1984; Stulli, 1984; Strčić, 1988) prošao je bez nekih značajnijih zbivanja koja bi mogla privući pažnju tadašnje javnosti (Vergotini, 1926; Milanović, 1967; Cervani, 1984; Stulli, 1984; Strčić, 1987;

Strčić, 1988; Šidak i dr., 1988); no, revolucionarni duh koji je sve brže obuhvaćao Evropu pa tako i Habsburšku Monarhiju (Kiszling, 1948; Salvatorrelli, 1949; Hanák, 1954; Rath, 1957; Tejlor, 1968; Macartney, 1976; Hobsbawn, 1987) na osobit je način pokazao svoje početke i u Istri, i već uoči same 1848, svraćajući pažnju na taj

kraj i u širim okvirima; naime, u god. 1847. selo se počinje pokretati, a dolazi i do jedne od rjeđih buna u to doba u hrvatskim zemljama općenito. Međutim, pitanju cislajtanijske - dakle: austrijske - upravne cjeline "Istarski okrug" u zbivanjima 1848./49. hrvatska historiografija u cjelini te starija talijanska historiografija pristupaju na dva načina. Ti pristupi u znatnoj mjeri vezani uz oblasti izvan znanosti te uz razvoj i jedne i druge historiografije u specifičnome političkom ozračju, nastalome zbog toga što je i postfašistička Italija nastavila posizati za hrvatskom i slovenskom istočnom obalom Jadrana (Pazinski memorial, 1991).

Hrvatska historiografija do sada je 1848./49. god. popratila samo s nekoliko radova, među kojima su temeljitije znanstvene naravi rasprave Matka Rojnića (Rojnić, 1949) te tri članka potpisanoga autora ovoga rada (Strčić, 1992-93; Strčić, 1997; Strčić, 1998b); tu su i stručno-znanstveni prikazi Frana Barbalica (Barbalic, 1948) i Nikole Žica (Žic, 1954) te prilozi uglavnom stručne naravi Bože Milanovića (Milanović, 1967) i Zvana Črnje (Črnja, 1976). I to bi bilo - gotovo - sve. Međutim, slovenska historiografija pokazuje znatno veće zanimanje za zbivanja 1848./49. godine, a pojedini istraživači sadržajima donekle obuhvaćaju i zbivanja u hrvatskom dijelu Istre; ovdje navodimo samo - danas već klasično - djelo Josipa Apiha (Apih, 1888).¹ Na trećoj, pak, strani - na talijanskoj, u Istri do 1945. te u Italiji gotovo do naših dana zbivanja u Istri u 1848./49. popraćena su nizom objavljenih radova (Benussi, 1923-24; Sandi, 1950; Cervani, 1950; Madonizza, 1966), npr., i takvima kao što je, npr., zbornik radova tiskan u tri voluminozna toma. No opsegom veoma veliko djelo - osim o Istri - sadrži članke o cijelome negdašnjem mletačkom državnom području (do 1797.), koje je talijanska historiografija u Italiji gotovo do naših dana smatrala samo talijanskima; dakle, radi se o istočnoj jadranskoj obali, o Slovenskom i Kvarnerskom primorju, o Dalmaciji i tadašnjoj Rijeci, gradiću samo na desnoj obali utoka Rječine u Jadran (Povijest Rijeke, 1988) u spomenutim prijelomnim godinama. Sva tri toma priređena su u Trstu, tiskana su u Udinama (Videmu), a objavljena su u povodu stote godine zbivanja (La Venezia Giulia, 1949).

Očita je po opsegu i broju radova velika prednost talijanske historiografije u istraživanju i objavljivanju rezultata proučavanja; prednost je razumljiva, i to ne samo u pogledu 1848./49. Naime, moderna talijanska historiografija o Istri u samoj Istri ima gotovo dvije

stotine godina staru tradiciju; prvi je povijesni zbornik započeo u Trstu još 1829, a (s prekidima) i danas (Rojnić, 1955; Rojnić, 1980). Međutim, zbog objektivnih, poznatih i nepovoljnih povijesnih okolnosti u XIX. i XX. st. - hrvatska historiografija u Istri o Istri (izvan nje) nastala je tek poslije II. svjetskog rata (Pazinski memorial, 1991), kada je hrvatska Istra i međunarodno pravno definitivno uključena u sastav matice-domovine Hrvatske (u okviru FNR Jugoslavije), a slovenski dio na sjeveru u sastav matice-domovine Slovenije.² Prvi hrvatski povijesni zbornik, čiji sadržaji od tada stalno govore i o Istri i o (nekadašnjoj Rijeci) započeo je u Rijeci izlaziti tek 1953. godine.³ Stoga je i razumljiva disharmonija u vremenu ("Archeografo Triestino" 1829. - "Vjesnik" Državnoga arhiva u Rijeci 1953), u kvantitetu istraživanja i objavljivanja rezultata proučavanja dvije historiografije o jednome te istome području, o Istri općenito (Pazinski memorial, 1991), pa tako i o zbivanjima u 1848./49. godini.

*

Iako su i u Austrijskom Carstvu ubrzano slabile feudalne stege, pa je, npr., vladar Ferdinand 14. prosinca 1846. god. dozvolio i ponovno preporučio da se naturalna davanja otkupe u novcu (Grafenauer, 1948-49, 15), vijesti o seljačkim nemirima u Evropi nisu mimoilazile ni Istru, utoliko više što je u vojsci koja je 1846. god. krvavo ugušila seljački ustanak u Galiciji bilo i Istrana, seljačkih sinova (Fachinetti, 1847, 139). Tako su iscrpljeni seljaci na Lupoglavskoj gosposltiji grofova Brigida iz Trsta otkazivali kmetske obveze, između ostalog i zbog one među njima koja je bila naročito osjetljiva: da u kaštelu svaki dan rade po dvije nove - isključivo - mlade žene i djevojke. Vjerojatno su na jačanje kmetskih buntovnih osjećanja u sjevernoj Istri poticajno djelovale i vijesti koje su preko susedjstava stizale iz Pazina, Trsta, Rijeke, itd., kamo su oni često morali ići - po nalogu vlastelina ili njegovih službenika, obavljajući razne poslove (obično o svom trošku); čini se da su ti obavješteniji seljaci i bili glavni nosioci bunta. Nemiri su poprimili takve razmjere da su centralni organi okružne vlasti u Pazinu poslali vojnu jedinicu, koja se nastanila po tim selima, po domaćinstvima, fizički i ekonomski upropašćujući seljake. Na to su se seljaci uglavnom razbježali po čičarijskom masivu, nastojeći skloniti stoku i drugu pokretnu imovinu; čini se da su čak pokušali likvidirati okružnog komesara,

1 Slovenski su istraživači u više radova i posebno obradili slovensko-talijanske odnose 1848./49., što - osim navedenoga teksta potpisanoga autora ovoga članka (Strčić, 1998b) - nisu učinili drugi hrvatski povjesničari. Usp. npr. Marušić (1976); Marušić (1985).

2 Usp. najnovije rezultate istraživanja hrvatskih, slovenskih i drugih stručnjaka u Acta histriae VI (1998); o hrvatskoj Istri usp. u tome svesku: Petar Strčić (1998c, 45-70, 62-70).

3 Bio je to Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci (potonji Historijski, Povijesni i danas opet Državni) koji izlazi i danas (Hammer, 1989). Taj Vjesnik neko je vrijeme bio i znanstveno-stručno glasilo pazinskoga Arhiva; danas je riječki Vjesnik opet izdanje samo Arhiva u Rijeci, dok se u Pazinu objavljuje Vjesnik istarskog Arhiva.

upravitelja gospoštije i kapetane vojnog odreda. Tada je na to područje poslana još brojnija vojska s područja Pazina, Belaja i Buzeta. No, počeli su se pokretati i seljaci Pazinskih Novaka, Gradišća, Picna, Žminja i Ricmanja na imanjima markiza Polesinija i princa Auerpergera (Franceschi, 1926, 27-28, 34, 65; Franceschi, 1989, 57-59). Čini se da su već tada iskazivali vidljivo nezadovoljstvo svojim položajem i koloni i zakupci u nekadašnjem mletačkom dijelu Istre, na drugim imanjima markiza Polesinija, u Sv. Ivanu od Šterne, Muntrilju i Bačvama (Franceschi, 1926, 121-122; Franceschi, 1989, 102-103), gdje su živjeli "Slovinci" (Marušić, 1957, 252-253); nezadovoljstvo je potrajalo i sljedeće dvije godine.⁴

Pobuna na Lupoglavskoj gospoštiji skršena je uz seljačke žrtve, a represalije su se protegle i na druge sudionike toga događaja - odvjetnik Francesco Combi iz Kopra, koji je na sudu branio lupoglavske kmetove, smijenjen je s načelničkog položaja općine (Franceschi, 1926, 28; Franceschi, 1989, 59). Ipak, bio je to već prag revolucionarne 1848. god. i u ostalim područjima Europe (Godšo, 1987), pa tako i na susjednom Apeninskom poluotoku (Marchesetti, 1916; II 1848, 1948; Candeloro 1979; Austria..., 1981; Wolf, 1981; Dabinić, 1937, 159).

*

U centru Austrijskog primorja, u Trstu - zbog prekinute veze s Bečom i Gracom - vladala je 15. ožujka velika uznemirenost, naročito među trgovačkim svijetom; no čim je stigla vijest o uvođenju ustavnih sloboda (u noći od 16. na 17. ožujka), Trst je naglo oživio; pred uzbuđenom masom pojavili su se guverner Altgraf Robert von Salm-Reifferscheidt-Krautheim, general grof Franz Gyulai de Maros-Némethy e Nadaska i biskup Bartolomej Legat, "ki je moral blagoslovit narod" (Apih, 1888, 54). I u općinskim i kotarskim centrima, u Rovinju, Labinu, Lošnju i dr., te u okružnom sjedištu Pazinu, dakle u mjestima gdje je uglavnom ili znatnim dijelom živio talijanaško-talijanski svijet, vijest o revolucionarnim događajima u Beču dočekana je s veoma velikim manifestacijama oduševljenja i proslavama (Mitis, 1912, 157; Milanović, 1967, 154). U obalne je gradove vijest prenijeta brodom "s kojega su u velikom broju bačene zeleno-bijelocrvene kokarde kao znak naše priznate talijanske narodnosti", piše suvremenik Franceschi (Franceschi, 1926, 72; Franceschi, 1989; Mitis, 1921, 155). Doduše, centralni njemački organi istarsko-kvarnerskog Okruga u samome Pazinu nisu

odmah službeno pustili u javnost dokument o uvođenju ustavnog režima (koji je tršćansko Namjesništvo poslalo Krčkoj biskupiji na hrvatskom i njemačkom jeziku) (AKB, b. 530, 25. 3. 1848), pa je to učinjeno tak nakon demonstracija (Franceschi, 1926, 72; Franceschi, 1989, 60). U Malome Lošnju sâm je puk presreo kurira i straže te dao publicirati proglas. U dvadesetak mjesta osnovane su narodne straže (Milanović, 1967, 155), od kojih je naročito brojna (s preko 1000 ljudi) bila ona u centru okružja (Milanović, 1967, 160-161). No, narodne straže relativno brzo usmjeravane su u interesu režima, a nisu bile dobro ni naoružane (Benussi, 1924, 498); štoviše, ponegdje su im bili na čelu i režimski orijentirani ljudi, a u Poreču je komandir conte Stefano Becich, vlasnik feuda Kontrija (Stulli, 1985, 22-23).

Uvođenje ustavnog života u Monarhiji 1848. god. izazvalo je velike nade u talijanaško-talijanskoj građanskoj klasi, ali i na hrvatskome selu, dakako sa suprotnih interesnih polova, iako je među nekim talijanaško-talijanskim predstavnicima vladalo uvjerenje da će hrvatski kmetovi pomoći u eventualnoj revoluciji protiv Austrije, s obzirom na to da ih je ona na svojim starim posjedima u Istri držala u "pravim" feudalnim odnosima. Naime, kolonatske i druge odnose na nekadašnjim mletačkim posjedima oni nisu smatrali mogućim uzrokom revolta. Vijesti o promjenama vezane uglavnom uz događaje u Beču, međutim, bile su često nejasne i kontradiktorne, pa su tako stoljećima varani kmetovi, na Čičariji na primjer, i ovaj put pomislili da je to još jedan pokušaj da se onemogući ublažavanje poreskih i drugih nameta (Mitis, 1924, 47; Benussi, 1924, 494; Milanović, 1967, 154); istodobno, na Kvarnerskim otocima se, pak, mislilo da je ukinuto obvezno školovanje (Milanović, 1967, 156), itd. Pravno oslobođenje od feudalnih obveza (Gospodarska..., II, 1980, 232-233) donijelo je olakšanje, ali u najvećem dijelu Okruga obveze nisu više bile tako jake i čvrste već i prije odluke parlamenta od kolovoza 1848. god. i njezine carske potvrde 7. rujna (Gestrin, Melik, 1966, 125).⁵ Tršćanski je Gubernij proglasio 13. rujna (Stančić, 1988, 94) i potvrdu poslao istarskim općinama; općina u Rovinju dobila ju je pisanu na njemačkom, talijanskom, ali i na slovenskom i hrvatskom jeziku (Bratulić, 1959, 63-64), u skladu s načelom o jednakim pravima svih narodnosti na sve njihove jezike (Zwitter, 1965, 111). Međutim, u mnoge obveze nije se diralo ni u hrvatskom ni u slovenskom dijelu Istre, pogotovo ne u kolonatske odnose (Milanović, 1967, 125; Gospodarska..., II, 1980, 232-239). Ipak, mnogi seljaci prestali su izvršavati obveze, davati desetinu, itd. (Milanović, 1967, 175), a ponegdje nastu-

4 Za sada se ne može reći i koliko su na ova istarsko-kmetška gibanja utjecali kmetški pokreti u susjednim slovenskim područjima (Grafenauer, 1948-49; Strčić, 1997).

5 O akciji za donošenje zakona i tekst samoga zakona usp. Melik (1948-49, 47-53) i Apih (1888, 181-194). Usp. i Gesetze und Verordnungen (1851, 285-288); tekst na slovenskom jeziku: Grafenauer (1848-49, 51-53).

paju i grublje - na gospostiji Mahrenfelsa u Buzeščini podanici su prodrli u kaštel, feudalac je pobjegao u Buzet, a seljaci su tražili povrat domaćih životinja koje su im oduzete za nedavne pobune (Mitis, 1921, 181-182). U travnju mjesecu ponovno se pokreću seljaci gospostije Lupoglav, a očekuju se nemiri i drugdje, te organi režima pomišljaju na vojni sud i na korištenje vojnih jedinica (DAP, IO, 206, 2. 4. 1848).

*

U dijelu talijanaško-talijanskoga vladajućeg sloja Okruga, posebno među inteligencijom, došlo je do otvorenoga iskazivanja snažnih talijanskih nacionalnih osjećaja odmah nakon objave ustavnog poretka, a naročito u vezi s istjerivanjem Austrijanaca iz Mletaka i stvaranjem "Republike Sv. Marko" (Marchesetti, 1916; Dabinović, 1937, 159; Quarantotti, 1949, 350). Poticaji su dolazili i iz same tamošnje središnjice, iz Venecije - krajem ožujka stigao je otvoreni poziv: "Gradani primorske i kopnene Venecije, braćo u Istri i Dalmaciji, i svi ostali koji ste do 1797. sačinjavali našu domovinu, pohrlite svi, sakupite se uz Kraljicu Jadranskoga mora!" (Novak, 1960, 27). Osobito je intelektualna omladina željela akciju, pa čak i da se razgori i ustanak; takva stremljenja, u početku, naročito su se osjećala u Piranu, Poreču i Rovinju, odnosno u gradićima nekadašnje mletačke Istre. (Franceschi, 1926, 75; Franceschi, 1989, 63; Mitis, 1921, 162-163, 179-180). Ovdje je započeto i sa skidanjem austrijskih oznaka. U tome dijelu Istre sada su naročito došle do izražaja ranije veze s mletačko-lombardijskim područjem i utjecaji koji nikad nisu bili prekidani; revolucionarna zbivanja na Apeninskom poluotoku imala su u nekadašnjoj mletačkoj Istri znatno veći utisak i utjecaj nego u Trstu, a malo na starom austrijskom posjedu Istre (Apih, 1886, 76; Benussi, 1924, 486 sq.). No, u Istri nije bilo nekoga talijanskoga centra koji bi objedinio mjestimično izražavanje talijanskih osjećaja vezanih za događanje na sjeveru Apeninskoga poluotoka (Benussi, 1924, 493). Ipak - u vezi s "dijeljenjem" Austrije - počeli su se javljati pojedinačni zahtjevi za udruživanjem s ostalim talijanskim zemljama u jednu nacionalnu zajednicu (Franceschi, 1926, 1989, na v. mj.), ali bez preciziranja koje bi sve apeninske zemlje činile u zajednicu. Za sada nema podataka o tome da li je bilo nekog reagiranja na projekt koji je Carlo Cataneo predao revolucionarnoj milanskoj vladi (29. ožujka 1848) o upravnoj tvorevini što bi povezala Benešku, (talijanski) Tirol, Trst i Dalmaciju (Marušić, 1976, 294). Međutim, stari municipalni, patricijski i trgovački krugovi od mijenjanja mirnoga status quo nisu očekivali koristi; ujedinjenje sa sjevernim Apeninskim zemljama samo bi donijelo konkurenciju kojoj teško da bi oni odolijevali, kao i u doba Mletačke Republike (Vivante, 1912, na v. mj.). Stoga je u Rovinju došlo do otvorenoga sukobljavanja provenie-

cijanskih predstavnika građana i "pomoračke" vladine grupe; uz prvu su, kaže se, pristajali i okolni zemljoradnici, ali se za sada ne zna da li su to bili hrvatski ili talijanski seljaci, odnosno - koloni ili slobodnjaci. Kad je zaprijetila mogućnost uništenja tamošnjega brodogradilišta, predstavnici vlasti uspjeli su preuzeti kontrolu u svoje ruke (Franceschi, 1926, 76; Franceschi, 1989, 64).

Do jačih konfrontacija došlo je i na o. Lošinju gdje su organizirane manifestacije - po Apihu: slavenske (tj. hrvatske) - u čast uvođenja ustavnih sloboda (Apih, 1988, 76). Ovdje su se također iskristalizirale dvije struje - "liberalna", na čelu koje je, čini se, bio odvjetnik Francesco Vidulich (Strčić, 1984), i "konzervativci", s Vinkom Skopinićem kao vođom. Liberali, među kojima su prevladavali talijanaško-talijanski elementi, smijenili su načelnika Antuna Augustina Kozulića i preuzeli općinsku upravu (Milanović, 1967, 155). U Malom Lošinju odbijen je bio poziv Varaždinske županije da se otok uključi u Bansku Hrvatsku (Mitis, 1923, 269), dok su oba lošinjska naselja - Mali i Veli Lošinj - svesrdno prihvatila prijedlog Zadara da se Kvarnerski otoci uključe u Dalmaciju (Milanović, 1967, 160; Rojnić, 1948, 100; Stulli, 1982, 332; HDA, BS, k. 152, b. 590-591), što je podržao i Split (Stulli, 1982, 337; DAR, OO, 305); bilo je čak i ideja da se Kvarnerski otoci proglase "nezavisnom republikom" (Stulli, 1982, 337). No, javio se i prijedlog o uključivanju u Dalmaciju; međutim, odbili su ga grdovi Krk i Cres (Milanović, 1967, 160; Rojnić, 1948, 100; Stulli, 1982, 335), pretpostavivši da bi tako opet došli u sastav Venecije. Načelnik grada Krka odmah je iskoristio prigodu i u travnju zatražio od nadležnoga tršćanskog Gubernija niz gospodarskih olakšica koje su očito išle u korist samo veoma tankoga talijanaško-talijanskog sloja; ovaj je bio nastanjen uglavnom samo u gradu Krku, a njegov načelnik tražio je upotrebu talijanskog jezika u sudstvu i školi (Mitis, 1920, 82-84). Započeto je ostvarivanje vojne komponente - osnivanja je i dalmatinsko-istarska legija od onih vojnika koji su se našli u Veneciji (Obad, 1968, 533). Buzetski načelnik Marco Fornada morao je podnijeti ostavku; neki su se ovdje izraziti povodili za venecijanskim revolucionarnim događajima (Žic, 1955, 77), kao u Umagu i Novigradu (Beuc, 1975, 17). U Puli je došlo do incidenta između austrijskih vojnih kopnenih odreda i pripadnika mornaričkih jedinica, u kojima se osjećao pojačani talijanski duh; komandni je kadar bio dobrim dijelom hrvatskog porijekla (Balota, 1960, 30). Dva broda - koja su upućena u pomoć austrijskom garnizonu u pobunjenju Veneciji - skrenula su s puta u Trst; ipak jedan ratni brod iz Rovinja uspio je pobjeći u Veneciju (Žic, 1955, 75). I dio Porečana bio je okrenut prema Veneciji (Beuc, 1975, 18; Cuscito, Calli, 1976, 183), kao i Labin pod vodstvom Tomasa Lucianija (Beuc, 1975, 20).

Za sada nije utvrđeno je li možda u tim poticajima

neku ulogu imao dr. Vincenzo Ferreri Klun, jedan od rijetkih istaknutih stranaca u revolucionarnoj venecijanskoj Republici, porijeklom Istranin; rođen je 1823. god. u Ljubljani, smatrao se Slovencem, ali kaže se da mu je otac potomak Srba odavno nastanjenih u Istri, koji se u Kranjsku preselio tek u Napoleonovo doba (Pierazzi, 1972, 69-84).

Činilo se, međutim, da se talijanaško-talijanski svijet u pokrajini zaista sve više pokreće u revolucionarnom smjeru, osobito pod utjecajem događaja u Veneciji. Tako je zapovjednik kopnene vojske u Puli morao preuzeti zapovjedništvo i nad mornaricom, te je zabranio isticanje talijanske nacionalne zelene boje u redovima oružanih snaga; takvu naredbu objavio je i pazinski okružni kapetan za cijelo područje upravne jedinice istarsko-kvarnerskog okruga (Milanović, 1967, 156). Neprilike koje je Austrija imala na svojim apeninskim posjedima (Dabinović, 1937, 158 sq.) zahtijevale su pojačanu pažnju na istarskom posjedu ne samo zbog odjeka iz revolucionarne Venecije i ratišta s Piemontom već i s obzirom na pojavu udružene sardinijsko-napuljsko-venecijanske flote pred samom zapadnom obalom Istre i Trstom u ljeto 1848. godine (Franceschi, 1926, 74; Franceschi, 1983, 62; Stefani, 1949a, 5-103; Quarantotti, 1949, 374), a i engleskih ratnih brodova na Jadranu općenito (Obad, 1968, 533).

Situacija se u zapadnoj Istri činila sve zaoštrenijom. Iz vojske i mornarice otpušteni su nepoćudni elementi, a učestala su bježanja u Mletke vojnih i civilnih talijanski nacionalno usmjerenih lica (Benussi, 1924, 522-523; Stefani, 1949, 168 sq.). Zapovjednik oružanih snaga u Austrijskom primorju Gyulai, sa sjedištem u Puli, dobio je još ranije pojačanje iz Kopra te je u demonstrativne svrhe slao jedinice na Piranstinu, Poreštinu i na o. Cres. Gyulai je 26. svibnja 1848. god. objavio poziv na talijanskome jeziku koji je naslovljen *Istriani*, u kojem "poziva Istrane da u vezi s neprijateljskim zbivanjima u Italiji izraze lojalnost vladaru poput Tršćana, te da stupe u dobrovoljačke odrede u obranu domovine"; letak je štampan u "Vladinoj tiskari" u Trstu (Stančić, 1988, 76). Po naredbi vojnih vlasti Austrijskog primorja pukovnik Josip Lazarić (inače Hrvat porijeklom iz Istre, barun od Lindara) dao je na hrvatskome jeziku *Oglašenje viteškim pribivaocima Istrianskoga kotara na obranu svoje otadžbine*; Lazarić poziva *junačine* i *hrabre Istriane* na pristupanje istarskoj dobrovoljačkoj četi. I taj je poziv štampan u istoj tršćanskoj "Vladinoj tiskari" (Stančić, 1988, 84). Ali, situacija se među talijanaško-talijanskim svijetom po gradićima nije smirivala (Milanović, 1967, 157). Zbog toga je ugledni ratnik, stari feldmaršal Lava! Nugent-Westmeath, grof trsatski i bosiljevački u Banskog Hrvat-

skoj⁶ koji se nalazio u Puli - odobrio prijedlog okružnog komesara Ivana (Giovannija, Johanna?) Jordisa u Puli da se u srednjoj Istri od seljaka - dakle, Hrvata - formira noružani odred i da se pazinska narodna straža militarizira s kapetanom Stihovićem na čelu. Nugent je javio okružnom poglavaru barunu Friedrichu Grimschitzu u Pazin da je Stihović imenovan zapovjednikom te da će mu pomoći natporučnik Kaligarić iz Pazina; u pismu kaže da će Istru obraniti stanovnici austrijske Istre kao što se to dogodilo pod njegovim, Nugentovim vodstvom trideset i pet godina ranije (Žic, 1955, 76). Naime, Nugent je svoj prijedlog temeljio na iskustvu iz 1813. god. kada je tadašnji njegov kapetan, a sadašnji pukovnik - barun Josip Lazarić (vjerojatno porijeklom iz Mošćenica) sa spomenutim Stihovićem iz Lindara pokrenuo hrvatsko selo i lako 1813. god. preoteo Istru i Trst od Francuza (Quarantotti, 1954, 310-313). Madonizza ga je u kolovozu 1848. god. smatrao "starim imbecilom" (Madonizza, 1966, 67), a Gubernij u Trstu odbio je Nugentov prijedlog, jer je poglavarstvo Okruga u Pazinu smatralo da bi se pohod mogao pretvoriti i u pljačku Talijana, a možda i Hrvata (Franceschi, 1926, 242-243, 1989, 33-34). Međutim, kada su stigle uznemiravajuće vijesti iz Labina o okupljanju mnoštva okićenog talijanskim trobojnicama, što se smatralo otvorenim pristajanjem uz revolucionarnu republiku u Veneciji, okružni je kapetan promijenio mišljenje, pa je ipak pozvao narodne straže iz Pazina, Gračišća, Pićna i Voloskog da se pripreme za pohod na Labin, a ne vojne odrede, što bi moglo značiti da vojnici ipak nisu bili pouzdani; iz Buzešćine su vlasti također bile spremne krenuti s Čićima i Kastavcima na istoku Istre (Franceschi, 1926, 72, 77; Franceschi, 1989, 61, 65). Predstavnicima vlasti očito su smatrali da se mogu pouzdati u hrvatsko selo u staroj austrijskoj Istri i u stoljećima ovdje stvaran animozitet prema staroj mletačkoj Istri; uskoro su u tome poticanju krenuli i dalje. Labinjani su - preplašeni - stigli u zadnji čas u Pazin, gdje su se pred okružnim vlastima uspjeli opravdati (Franceschi, 1926, 72; Franceschi, 1989, 61) i tako što su i od drugih Talijana u Istri zatražili da više ne prave neprilike austrijskim vlastima.

Režimska tijela vlasti uspostavila su već ranije cenzuru te kontrolu kretanja na području Okruga, ali su ipak smatrali potrebnim da se već 25. svibnja (Beuc, 1975, 21) i posebnim proglasom (objavljen je, međutim, u lipnju 1848. godine) na hrvatskom i slovenskom jeziku obrate većini stanovništva Okruga, te da tako pokušaju direktno konfrontirati talijanaško-talijanski, uglavnom gradski svijet, s hrvatskim seoskim mnoštvom; u proglasu se ističe između ostalog, da je Austrijsko primorje prije dolaska Mlečana zapravo bilo "sasvim

6 Njegov je sin bio na čelu svježih vojnih jedinica koje su u travnju došle u pomoć Radetzkom na sjevernome dijelu Apeninskoga poluotoka (Pierazzi 1972, 71).

slavensko", a tek Venecija da ga je djelomično potalijančila (Benussi, 1924, 524). I dalje - vjerojatno u želji da se što jače zaplaši talijanaško-talijanski svijet - vojni zapovjednik Gyulai dao je da službeni list "Osservatore Triestino" 6. lipnja objavi vijest kako će istarske Slavene moći pokrenuti protiv Talijana ukoliko se za to pokaže potreba (Benussi, 1924, 522-524). O pokretanju Hrvata i o Lazarićevim dobrovoljcima pisala su i glasila - talijanski "Lloyd" kao i "Slovenija" (Apih, 1888, 142; Benussi, 1924, 522-524), što je podizalo temperaturu u Okrugu. Kaže se u to doba i to da su tijela vlasti protiv Poreča namjeravala i u Poreštini podići seljake, uglavnom kolone i zakupnike markiza Polesinija iz sela Sv. Ivan od Šterne, Muntrilja i Bačava, ukoliko bi protalijanska revolucionarna kretanja prešla određenu mjeru (Franceschi, 1926, 121-122; Franceschi, 1989, 102-103).

Međutim, to se nije dogodilo. Nije bilo organiziranih ne samo talijanskih već ni talijanaško-talijanskih snaga koje bi kanalizirale ta htijenja, pa je pogled uglavnom usmjeravan prema Trstu - prema centru cijeloga Primorja; no, iako su jaki tršćanski krugovi "isticali svoju neprikosnovenu talijansku nacionalnost", kao pravi trgovci - kao i oni u zapadnoj Istri - izračunali su da im vezivanje uz prekojadransko lombardsko-venetske pokrajine može nanijeti samo materijalnu štetu. Trst je - "bojeći se za svoju trgovinu" - i dalje radije ostajao vezan s Bečom, centrom velike Monarhije,⁷ čime je nanesen nepopravljiv udarac malobrojnim revolucionarnim elementima talijanskoga svijeta u Istri (Franceschi, 1926, 75; Franceschi, 1989, 63). Sve se svelo na očekivanje flota talijanskih zemalja, koje će povući Istru u talijanske matične tokove (Apih, 1888, 209). Na kraju, ta su se praktična htijenja svela na veoma mali broj pripadnika talijanaško-talijanskog svijeta, uglavnom na njegov intelektualni dio, na mladež.

*

Iako nema nekih detaljnijih vijesti o situaciji među većinskim pučanstvom - hrvatskom seoskom masom i ono nešto sitnih građana Istre i Kvarnerskih otoka, ipak se može zaključiti da je Nugentov prijedlog ležao na dosta realnoj osnovi (Milanović, 1967, 181). Slično (ali u blažoj formi) kao što se Austrija, npr., "na galičkom tlu okoristila i nacionalnom oprekom koja je u svojoj srži bila socijalna: protiv poljskog plemstva i inteligencije, koja je najvećim dijelom bila plemićkog podrijetla, podigla je ugnjetene rusinske (ukrajinske) seljake i sve-

ćenstvo u ist. Galiciji" (Šidak, 1973, 24) - isto je nastojao učiniti i u hrvatskoj Istri. Tako se, na primjer, zna da je u Gračšću svečanom misom, na hrvatskom jeziku, slavljen ustav i kraljev rođendan, ali uz pjesmu u kojoj je bio stih: "Ilir gotov jest umrijet, a ne nosit okove", što govori o hrvatskom preporodnom trendu u ovom dijelu centralne Istre.

Odaziv više tisuća ljudi u pohod na Labin pokazuje sasvim određeno politizirano nacionalno stajalište. Spominju se i druga mjesta, pa i dva imena - dva "slavenska" svećenika: kastavski kapelan Mate Marot, koji je bio "obrazovan čovjek, ali nastran i zanesen" - pakosno će suvremenik, De Franceschi (Franceschi, 1989, 65), jer je "nastrani" Marot očito bio hrvatski nastrojen.⁸ Drugi je bio župnik u Lanišću Jakov Marčelja (Spinčić, 1926, 83; Kastav..., 1931, 160), na čiju je pomoć računao bužetski komesar u prikupljanju odreda koji je trebao biti upućen protiv Labinjana i protiv drugih talijanskih republikanaca u Istri: "Ukratko, njemački službenici i hrvatski svećenici brdskog kraja već su vidjeli čitavu Istru u revoluciji, a bili su spremni i kadri da svojim sakupljenim hordama uguše plamen revolucije pljačkajući i paleći" - tvrdi protivnik De Franceschi (Franceschi, 1926, 77; Franceschi, 1983, 65); "horde" su bile - hrvatski seljaci na čelu sa svojim svećenicima, s gotovo jedinom tom svojom inteligencijom (Strčić, 1994).

Naročito je prototalijansko stajalište došlo do izražaja u doba pobjede Radetzškoga maršala Johanna Josepha Venceslava, komandanta austrijske vojske na sjeveru Apeninskoga poluotoka, i ponovnog ulaska austrijskih trupa u Milan (kolovoz) (Filipuzzi, 1955), kada je organizirana službena proslava u centru Okruga, u Pazinu, a neplanirano se pretvorila u snažno i otvoreno iskazivanje hrvatskih nacionalnih osjećaja, kakvih ovdje - tvrdilo se među talijanaško-talijanskih krugovima - nikada prije nije bilo. U gradu je bila i jedinica hrvatskih vojnika, proslavi se odazvalo mnoštvo civilnih vojnih funkcionera, građana Pazina te seljaka iz okolice, tako da se gotovo isključivo čuo hrvatski jezik. Čula se, štoviše, i znamenita Gajeva budnica iz prve polovice XIX. stoljeća u matici (Banskoj) Hrvatskoj - "Još hrvatska ni propala", što jasno svjedoči o snažnome preporodnom proplamsaju; tu je bila i narodna pjesma, javio se i narodni ples, a, tvrdi se, u samome centru okruga Istre i Kvarnerskih otoka prvi put se javno na skupu javio i izraz "živio" na hrvatskom jeziku. Na izvještaj Antuna Ivančića o toj proslavi u tršćanskoj štampi, iznenađeni Talijan De Franceschi, iako rodom

7 O razmišljanjima i željama tršćanskih poslovnih krugova 1848/49. god. te o njihovim ekonomskim interesima prije i poslije tih godina usp. opširnije: Vivante (1912, na v. mj.); Sciffrer (1937, 1978); Babudieri (1965); Babudieri (1982); Cervani (1969); Negrelli (1978).

8 Milanović (1967, 184) i Bertosa (1989, 185) smatraju da je taj Marot zapravo Andrija. Taj Andrija Marot Jurjenic (1805-1868) bio je pjesnik, glazbenik i općinski načelnik Kastva (Rubeša, 1892, 74-75; Kastav..., 1931, 159-160; Spinčić, 1926, 80; Strčić, 1984, 162, 178; Fajdetic, 1981, 184-186; Jelovica, 1999, 177-190).

iz susjedne hrvatske Gologorice, također u Pazinštini (jedino je njegova talijanska obitelj - doseljenička - u Gologorici) (Franceschi, 1926, 1989; Quarantotto, 1934; Bertoša, 1968a; Bertoša, 1968b; Betoša, 1985; Bertoša, 1988; Bertoša, 1989) žestoko je reagirao, čudeći se hrvatskom karakteru te masovne pazinske manifestacije (Franceschi, 1926, 83-84; Franceschi, 1989, 65; Milanović, 1967, 187).

*

U carskoj odluci iz 1820. god. Istra se ne spominje kao dio Svenjemačkog Saveza (Gesetzte und verordnungen, 1822, 61-62); međutim, god. 1848. ipak je odlučeno da i stari austrijski dio Istre bude pozvan na izbore za svenjemački parlament. Prvobitno radikalno mišljenje dijela predstavnika talijanaško-talijanskog građanstva Istre i Kvarnerskih otoka bilo je da se ne sudjeluje na izborima za tu svenjemačku skupštinu u Frankfurtu (u svibnju) i za austrijsku ustavotvornu skupštinu (u lipnju);⁹ ali, ubrzo je to stajalište napušteno jer se beskorisnim pokazivalo na taj način demonstrirati poput Talijana u sjevernoj Italiji - da ne žele uopće biti austrijski podanici. Bilo je to i pod snažnim utjecajem većeg dijela istarsko-otočnoga talijanaško-talijanskog trgovačkoga i patricijskog svijeta, a naročito onoga u Trstu; u takvoj situaciji taj je promućurni svijet imao u vidu gotovo isključivo svoje uske trgovačke interese, promišljajući pri tome na to da se možda izbori samo za autonomiju za Trst odnosno Primorje (Zwitter i dr., 1962, 119). Što se tiče tankih slojeva talijanaško-talijanskih nacionalista u Istri i na otocima - djelovao je, između ostalog, i za njih još jedan neočekivani potez austrijskih organa režima.

Za parlament Njemačkog Saveza u Frankfurtu Trst je trebao dati dva, a bivša austrijska Istra jednog poslanika; ključ je bio - jedan poslanik na 50.000 stanovnika, a prema popisu iz 1846. god. taj dio Istre imao je 74.772 prisutna civilna stanovnika (Melik, 1948-49, 77); stari mletački dio Istre nije bio dio saveza njemačkih država. Držeci se direktiva viših organa, centralno rukovodstvo Okruga otvoreno se angažiralo oko izbora, forsirajući za oba parlamenta okružnog komesara Ludwiga von Heuflera, ali tako da je taj Nijemac počeo agitirati - među hrvatskim izbornicima. Naime, u propagandi za izbore poslanika starog austrijskog dijela Istre (kotarevi Podgrad, Volosko, Pazin i Belaj)¹⁰ za parlament u Frankfurtu (Franceschi, 1926, 77; Franceschi, 1989, 65), talijanaško-talijanski predstavnici i dalje su bili protiv ostajanja (Barbalić, 1948, 175) toga sjevernog, istočnog

i središnjeg dijela Istre u grupi njemačkih zemalja, na čijem se čelu od 1815. godine nalazila Austrija; protiv je bio i dio tršćanskih Slovenaca (Apih, 1888, 104). Međutim, tršćanski trgovačko-industrijski krugovi i sada su mislili drukčije, jasno se opredijelivši za svoj probitak - Trst kao dio Italije ne bi se mogao održati pred konkurencijom velike Genove i Venecije (Apih, 1888, 75). Zato su povelili kampanju i u Istri, u nastojanju da ostvare novu želju dobivanje podrške da Trst postane glavna (naročito: ratna) (Šepić, 1963, 90) luka Njemačkog Saveza. Bilo je to u skladu i s tadašnjim mišljenjem pruskog generala Radowitza, koji je smatrao da i Istra i Primorje s (tadašnjom) Rijekom trebaju ući u interesna razmatranja Nijemaca (Corsini, 1972, 180), kao i s mišljenjem austrijskih Nijemaca: "Posjedovanje Trsta i puta do njega životno je pitanje Njemačke - to je njeno jedino južno pristanište" (Gestrin, Melik, 1966, 101, 109; Zwitter, 1947, 46; Zwitter, 1967, 54). Tome je bio naklonjen i ugledni financijski stručnjak (Schwarzenbergov ministar trgovine od kraja godine) Karl Ludwig Bruck, značajan faktor u pokretanju austrijskog Lloyda u Trstu još tridesetih godina (Istra..., 1952, 98, 102; Corsini, 1972, 178-180). Bruck je bio austrijski opunomoćenik u Frankfurtu (Melik, 1948-49, 115) i rurski Nijemac, koji se uskoro mogao pri tome, barem u početku, osloniti i na danskog admirala Hansa Bircha Daklerupa, od ožujka 1849. komandanta austrijske mornarice.¹¹ U međuvremenu, izbori su provedeni (DAP, IO, 5, 305), pa su u svibnju izabrani Nijemci F. M. Burger i spomenuti Bruck za zastupnike tršćanskog kraja (Vivante, 1912, 40-41), a za pazinsko područje, tj. austrijski stari dio Istre, već poznati Pietro Kandler (Barbalić, 1948, 75), odvjetnik, historičar i izdavač časopisa "L'Istria" u Trstu, nosilac talijanske, tršćanske autonomističke proaustrijske struje (Vivante, 1912, 41; Quarantotti, 1921; Cervani, 1973; Cervani, 1974; Studi, 1975; Bertoša, 1984; Bertoša, 1985, 102-119); Kandler se, međutim, odrekao mandata u korist svoga zamjenika Nijemca Gabriela Jennyja, također odvjetnika u Trstu (Barbalić, 1948, 175). Zapravo, nisu ispunjena očekivanja austrijskih Nijemaca i talijanaško-talijanskih austrijanata: protuaustrijsko stajalište frankfurtskog parlamenta utjecalo je na to da su iz njega istupili Burger, Bruck i Jenny (Apih, 1888, 280).

Ali, osobito vrijedi zabilježiti da je 31. svibnja 1848. god. "Narodna ustavotvorna njemačka skupština" donijela odluku o jezičnim pravima nenjemačkih naroda, te da je Kandler to "Objašnjenje" ubacio u svoju "L'Istriu" (uz 35. broj) kao zasebni nepaginirani list na talijanskom i njemačkom, ali i na slovenskom i hrvatskom

9 O svenjemačkoj skupštini: Melik (1949, 69 sq.); Quarantotti (1949, 362 sq.); Sestan (1946). O austrijskoj skupštini: Melik (1949, 95 sq.); Quarantotti (1949, 377 sq.).

10 O izbornim jedinicama usp. DAP, IO, 3, 305, 308.

11 Daklerup je uskoro već tada utvrdio da je beznačajna Pula ipak prikladnija za osnivanje i razvoj ratne luke Monarhije, nego razvijeni i veliki Trst (Balota, 1969, 35-41).

jeziku (Bertoša, 1985, 102-119), pa je očito da je pri tome računao i na hrvatsko čitateljstvo Istre.

Zapravo u svemu tome važan je bio "osebujni" postupak protivkandidata, spomenutog Nijemca Ludwiga von Heuflera iz Pazina: izbornicima je uputio proglas na hrvatskom jeziku i to - štoviše - u njegovoj književnoj varijanti, tj. u punome skladu s Gajevom pravopisnom reformom u Banskoj Hrvatskoj, koja se postupno usvajala na cijelome hrvatskom prostoru; između ostalog, Heufler je isticao da je već ranije radio na tome da se narodni, u ovome slučaju, hrvatski jezik uvede u školu. No, izbornici ipak nisu reagirali na taj Heuflerov poziv (Milanović, 1967, 162-163), a zagrebački list "Slavenski jug" pisao je u kolovozu 1848. god. da se Nijemci "usuđuju prisvajati sebi zemlje slavenske" koje su "naše", a među njima i Istru (Slavenski Jug, I, II, 9. 8. 1848, 6, prema: Bogdanov, 1949).

Za austrijsku ustavotvornu skupštinu (Rozdoljski, 1976) izbori su uglavnom provedeni u lipnju mjesecu (Velidova, 1986, 435); u Primorju biralo se 12 poslanika (Apih, 1888, 148). Za poslaničko mjesto (izbori su bili od 19. do 21. lipnja) iz centralne i zapadne Istre (kotar Pazin, Rovinj i Vodnjan) opet je kandidiran Heufler, uz G. Rismonda iz Rovinja i spomenutog C. de Franceschija iz Gologorice. Heufler se u agitaciji opet približava Hrvatima - počeo je isticati da Istra i geografski pripada "talijanskoj čizmi", tj. Apeninskom poluotoku (Franceschi, 1926, 196, 293; Franceschi, 1989, 168), te da Istra po svojoj povijesti, narodu i kulturi nije talijanska; preporučivao je seljacima da uče svoj "krasni slavenski jezik", pa je čak dijelio i hrvatske slovnice (Franceschi, 1926, 80; Franceschi, 1989, 67). Propagandni materijal na talijanskom jeziku širen je i među buzdetskim svećenicima, pa je De Franceschi kasnije taj dokument njemačkih organa ocijenio kao prvi kojim je austrijska uprava Istre širila slavensku, tj. hrvatsku, propagandu (Franceschi, 1926, 293; Franceschi, 1989, 168). Međutim, na iznenađujuće iskazivanje njemačke ljubavi hrvatsko selo i ono nešto gradića nije ni sada odgovorilo, a uglavnom nisu ni sudjelovali u izborima u najvećem dijelu Istre i Kvarnerskih otoka. Na izborima je sudjelovalo općenito vrlo malo izbornika (Barbalić, 1948, 176). Privrednu vlast, a i administrativnu, u općinskim i kotarskim organima uglavnom je držao talijanaško-talijanski građanski sloj, pa je prirodno bilo da je za zastupnika (u lipnju) izabran Carlo De Franceschi (Quarantotto, 1934, 95-108; Bertoša, 1985, 177-253). Preostala trojica zastupnika bili su Antonio Madonizza iz Kopra (Quarantotto, 1924, 71-94; Madonizza, 1966), Michelle Fachinetti iz Vižinade (Combi, 1857, 202-204; Saba, 1950, 177-181; Ziliotto, 1924, 74, 82) i Francesco

Vidulich (Franjo Vidulić) iz Lošinja (Franceschi, 1950, 190-195; Strčić, 1984, 173-178), kojem je mandat, međutim, osporavan (Franceschi, 1926, 84, 24; Franceschi, 1989; Barbalić, 1955, 181).¹² No, u istočnoj i sjevernoj Istri izabran je bio Josip Vlah iz Kastva (Milanović, 1967, 163), iz općine koju su u rukama čvrsto držali Hrvati. To se pokazalo prvim signalom da će za dugi niz desetljeća ovo područje - uz Vrbnik na o. Krku - imati političku i drugu inicijativu u hrvatskom pokretu Istre i Kvarnerskih otoka (Božonić, 1977; Strčić, 1998a). Ovaj je izbor u isti mah pokazao da na poprište javnih zbivanja u Istri stižu dvije nacionalne koncepcije, talijanska i hrvatska međusobno oštro konfrontirane.

Za sada se ne može reći u kolikoj je zapravo mjeri ta akcija Nijemaca oko izbora za oba parlamenta utjecala na politiziranje hrvatskog naroda Istre i otoka; no, bez sumnje je da je pojava visokoga njemačkog funkcionara i plemića, koji sebe propagira na materinjem jeziku većine stanovništva, morala utjecati barem na pojedine dijelove većinske hrvatske mase da shvate kako i oni mogu djelovati, i to ne samo kao politički pasivni objekti; u tome smislu treba gledati i na funkciju suca Josipa Vlaha u Milanu, odakle je pobjegao u rodni kastavski kraj Istre u vrijeme revolucije. Vjerojatno je pojava i toga visokog funkcionara - tada rijetkog iz redova Hrvata, a koji se istodobno smatrao Hrvatom - utjecala na opredjeljenje birača za njega, pogotovo kada se zna da ga Madonizza smatra "un uomo da nulla" (Madonizza, 1966, 68), a De Franceschi ga opisuje kao čovjeka "malih umnih sposobnosti i nikakva istinskog osjećaja" (Franceschi, 1926, 78; Franceschi, 1989, 66), tj. bez naklonosti za talijanstvo Istre. Ta politizacija dijela puka, podsticana općim revolucionarnim tokovima, sada se naročito počela ogledati u istočnoj Istri, i to javno do kraja godine, osobito u vezi sa srpanjskom akcijom trojice talijanaško-talijanskih predstavnika u Beču. Izbori su - i pored malog odziva izbornika - bili značajan događaj u promjeni shvaćanja Hrvata; i oni, dakle, mogu biti subjekt u političkom životu zemlje.

Iz svih tih zbivanja, međutim, ne može se za sada utvrditi da li je na nesudjelovanje Hrvata u izborima - posebno onima za Frankfurt - utjecalo i opće stajalište zapadnih Slavena Austrijskog Carstva da se treba boriti protiv širenja i jačanja Njemačkog Saveza; u toj borbi naročit prilog dali su Hrvati kada je Ivan Kukuljević Sakcinski u Banskoj Hrvatskoj 20. travnja 1848. god. predložio da se - kao protuteža svenjemačkom parlamentu u Frankfurtu - organizira kongres austrijskih Slavena (koji je i održan u Pragu) (Petrè, 1939, 320-321; Šidak, 1960, 95-114).

12 Usp. značajke četvorice talijanaško-talijanskih zastupnika: Quarantotto (1922).

*

Prvog srpnja 1848. god. Gajeva "Danica" u Zagrebu objavila je napis "Čuvstva Slavjanah izpod Učke u Istri"; tekst je potpisan inicijalima M.P. U tekstu je bitno: odlučno se izražava osjećaj pripadnosti "velikom slavjanskom narodu". Kaže se: "Uzrok naše slabosti jest nedostatak narodnih učionah, u mjesto kojih su samo niemačke i talijanske škole narodu podmetnute; radi toga nije se mogao narodni duh dignuti i prirodno razviti, te je morao u tmini životariti, čamiti i ginuti". Traži se pomoć od braće Hrvata i Srba, u želji da se "s Vami nerazdruživo skopčamo i stopimo u jedno". Preporodni je akcenat tu, ali, nema u tome zahtjevu neke hrabrije note, "slabost" je prevelika, pa se traži samo tiha akcija u ovom nemirnom vremenu, u kojem "smo bez svake upore i podpore" (Danica hrvatska, slavonska i dalmatinska, XIV, 27, 1. 7. 1848, 112). Na drugoj strani, talijanaško-talijanski predstavnici u to vrijeme u Beču čine veoma važne i odlučne političke korake koji će imati dalekosežne posljedice i za talijanaško-talijanski i za hrvatski dio stanovništva Istre (s Kvarnerskim otocima) (Quarantotto, 1949, 383 sq.).

Konstituanta je započela raditi 7. srpnja (Apih, 1888, 180), Michele Fachinetti je sastavio, a De Franceschi i Madonizza su s njime potpisali protest (Vidulich a još nema), i već u istome srpnju istupili protiv prijedloga što ga je parlament u Frankfurtu bio, u međuvremenu, usvojio - da i Istra postane dio Njemačkog Saveza (Franceschi, 1926, 82; Franceschi, 1989, 69; Quarantotto, 1922, 5; Quarantotto, 1949, 384-385); trojica istarsko-otočnih predstavnika naglasili su da to nije moguće ostvariti zbog toga što je Istra talijanska - i "po jeziku, običajima, uspomjenama, vjeri, simpatiji, spomenicima i zemljopisnom položaju", te da i Slaveni - koji žive samo u nekim seoskim područjima - svojevrijem postaju Talijani (Franceschi, 1926, 245-246). Štoviše, De Franceschi je objavio i letak u kojemu je kao argumenat napisao i to da se Slaveni Istre talijanizacijom zapravo - civiliziraju (Franceschi, 1926, 32); taj svoj "argument" nije smatrao uvredljivim.

I hrvatski zastupnik Josip Vlah bio je protiv toga da se bivša mletačka Istra uključi u Njemački Savez (Barbalić, 1955, 175); nisu nam za sada jasni motivi koji su ga naveli na takvu odluku, ali, dakako, ti motivi nisu bili identični onima njegovih talijanaško-talijanskih kolega - kako će se kasnije vidjeti.

Došlo je odmah do veoma žive, javne polemike u tršćanskim, bečkim i drugim novinama, tekstovi su se štampali i posebno; u polemici se isticao nacionalistički karakter istupa talijanaško-talijanskih zastupnika; oni su vatreno odgovarali; javio se i Heufler s "čudnim doka-

zima kako je s historijske, geografske, etnografske, čak i kulturne točke gledišta Istra sve drugo nego talijanska" - zapanjuje se De Franceschi (Franceschi, 1926, 82-83; Franceschi, 1988, 68; Apih, 1888, 76; Quarantotto, 1943, 385). Naravno, kada su s njime i drugim njegovim kolegama u parlamentu stupili u kontakt češki zastupnici s Riegerom na čelu, u uvjerenju da su oni predstavnici slavenske pokrajine i ponudili im suradnju - bili su odbijeni (Franceschi, 1926, 84; Franceschi, 1989, 70).

Na toj liniji talijanstva najvažnija se akcija počela odvijati 30. kolovoza, kada su od talijanaško-talijanski zastupnici Istre od ministra unutrašnjih poslova baruna Antona Doblhoffa-Diera zatražili da se "službeno prizna talijanska narodnost u Istri", s time da se i iz uprave i škole ukloni njemački, a uvede talijanski jezik (Franceschi, 1926, 84-85; Franceschi, 1989, 70-71); pri tome slijede ranije spomenuti zahtjev talijanaško-talijanskog načelnika grada Krka (Mitis, 1921, 82-84); izuzeli su se iz svojega zahtjeva samo kotar Podgrad, tj. dio slovenske i hrvatske Istre istočno i sjeveroistočno od Učke (Milanović, 1967, 166). S ostvarenjem toga zahtjeva (Quarantotto, 1922, 8) - talijanski jezik bio je do tada službeni u sudskim poslovima - cjelokupni bi se javni usmeni promet odvijao samo na talijanskom jeziku, a time službeno priznalo da je Istra samo talijanska zemlja.

Iako je ta kapitalna akcija talijanaško-talijanskih predstavnika očito imala kontinuitet, možda su ih na taj korak potakle i vladine pripreme da su u osnovnim školama (niža i tri viša razreda) nastava obavlja na materinjem jeziku učenika; dekret o tome objavljen je 2. rujna (Apih, 1888, 224; Novak, 1962, 11), dakle već trećeg dana nakon što su Fachinetti, De Franceschi i Madonizza podnijeli svoj zahtjev. No, bit će da je više na njihovu odluku utjecao početak rada parlamentarnog ustavnog odbora (1. kolovoza), u koji su ušli u ime Primorja Anton Gorjup, Ferdinand Gobbi i Madonizza, te početak intenzivnih rasprava o tome kako reorganizirati Austriju (Apih, 1888, 255).

U drugim akcijama talijanaško-talijanski predstavnici Istre i otoka, međutim, međusobno nisu bili složni; nisu se, npr., mogli dogovoriti oko sadržaja interpelacije zbog grubog postupka austrijske vojske u Istri (Franceschi, 1926, 85; Franceschi, 1989, 71), koju je Fachinetti podnio 30. rujna ministru rata Latouru (Corsini, 1972, 186), a isto tako ni oko Fachinettijeva mišljenja da se iz taktičkih razloga¹³ zahtijeva pridruženje austrijskoj Veneciji samo nekadašnju mletačku Istru i Dalmaciju, ali bez Kvarnerskih otoka iako su i oni do 1797. god. pripadali Mlecima; naime, zahtjevu za otocima protivila bi se Dalmacija kojoj su pripadali prije

13 Črnja (1976, 31) smatra ovo međusobno sporenje samo rezultatom "intelektualističkog prilazjenja problemima žive stvarnosti", jer poslovni krugovi gradova bili su protiv. Usp. i Vivante (1912, na v. mj. te lit. u bilj. 7).

Napoleona, a srednji i istočni dio Istre ne bi htjeli dati Austrijanci, jer su ih i prije držali. Fachinetti je bio i za odlučniju podršku Piemontu kao i za pokretanje jednog novinskog glasila, te za bližu vezu s Lombardijcima i Trentincima koji su živjeli u Beču. Međutim, Madonizza i de Franceschi bili su za vođenje mnogo opreznije politike (Franceschi, 1926, 81-82; Franceschi, 1989, 68-69). Došlo je do veoma oštrog, čak i definitivnog razlaza između Madonizze i De Franceschija s jedne te Fachinettija s druge strane; štoviše, Fachinetti je početkom listopada napustio parlament i vratio se u svoju Vižinadu. Dakako, u odnosu prema talijanstvu Istre, odnosno prema tamošnjim Hrvatima i Slovencima, među njima nije bilo razmimoilaženja, tako je Fachinetti, npr., u kolovozu smatrao da bi u Istri "posljednjih godina svojevoljno spajanje slavenskog dijela s talijanskim već mnogo napredovalo, da nisu svećenstvo, vlasti i škole zaustavljale s protivnim običajima, naukama i nakama" (Milanović, 1967, 167, 183).

Akcije trojice talijanaško-talijanskih zastupnika nisu nailazile na podršku tada utjecajnoga i poznatog politologa Pietra Stancovicha (Milanović, 1967, 183), onadnoga Hrvata Petra Stankovića, kanonika u Barbanu (Cernecca, 1960; Cernecca, 1970; Strčić, 1974abc; Strčić, 1976), kao ni dijela talijanaško-talijanskog sloja, usko povezanog s njemačkim birokratskim krugovima u Okružju; podršku nisu dali ni neki Talijani na Apeninskom poluotoku - od kojih je Pacifico Valussi u Veneciji pisao potkraj 1848. god. da su smiješni "oni Talijani u Trstu i Istri koji bi htjeli priklopiti Italiji Trst, Istru i Dalmaciju i svako drugo mjesto gdje tko govori talijanski", te da "ne smiju odijeliti svoje interese od susjeda koje imaju iza leđa" (Milanović, 1967, 183).

Pred očitim nasrtajima kontrarevolucionarne reakcije, parlament je odlučio objasniti svoju ulogu narodima; za taj posao u Primorju su delegirani Gobbi i Madonizza (Apih, 1888, 201). No, već se blizila listopadska revolucija. Madonizza i De Franceschi preživjeli su te burne dane u Beču (Franceschi, 1926, 88 sq.; Franceschi, 1989, 72 sq.); bečki period skupštine završen je 22. listopada (Apih, 1989, 203). Nakon kraćeg boravka kod kuće, u Istri, zajedno s ostalim poslanicima našli su se u Kromjerizu s Fachinettijem, ali ovaj se uskoro opet vratio u Istru i ovaj put odrekao poslaničkog mandata; konačno im se pridružio do tada osporavani zastupnik Francesco Vidulich iz Lošinja (Franceschi, 1926, 103-104, 106, 109; Franceschi, 1989, 86, 88, 90). Parlament je nastavio s radom 15. studenog (Apih, 1888, 203 sq.), a govor predsjednika vlade od 27. studenoga stigao je općini Rovinj 19. prosinca čak i na hrvatskom jeziku (Bratulić, 1959, 65). Osobito je spomena vrijedno - iz perioda njihova djelovanja - upozoriti na to da su ti istarski poslanici s ostalim istočnojadranskim talija-

naško-talijanskim predstavnicima, a zajedno također i s Nijemcima i Poljacima, sudjelovali u jakom otporu prema realizaciji više projekata o reorganizaciji Monarhije na etničkoj bazi (Zwitter, 1961, 120); bili su, naime, svjesni posljedice takve reorganizacije ako se primjeni i na Istru, gdje su u apsolutnoj većini Hrvati, odnosno na sjeveru Slovenci. Na drugoj strani, u Trstu, treba spomenuti da je bilo podrške parlamentu, pa je tako "Gazetta di Trieste" u listopadu napadala bana Banske Hrvatske Josipa Jelačića (Neustädter, 1994; Neustädter, 1998; Marcus, 1998) i njegove vojnike kao izdajnike i krvoloke (Apih, 1888, 209), koji je austrijski general na čelu 50.000 Hrvata (Franceschi, 1926, 94-95; Franceschi, 1989, 79).

U Kromjerizu (Kremsier),¹⁴ talijanaško-talijanske poslanike iz Istre zatekao je odgovor novoga ministra unutrašnjih poslova grofa Franza Stadion (Quarantotto, 1922, 10 sq.).

Kao nekadašnji rukovodilac austro-primorskog Guberniuma u Trstu (odakle je prešao u Galiciju), Stadion je dobro poznao prilike u Istri, za koju je nekada bio nadležan. Stadion, osim toga, očito nije želio dati podršku talijanaško-talijanskim krugovima koji su pokazali otvorena talijanska nacionalna stremljenja, a inače su imali presudan utjecaj u Okružju, za koji bi se - prihvaćanjem njihovih zahtjeva - i službeno potvrdilo da je talijanska zemlja; sigurno je na ministrovu odluku utjecalo i proaustrijsko držanje Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka u prethodnim događajima, a vjerojatno i značajna uloga koju je upravo tada imala Banska Hrvatska s Jelačićem na čelu u silovitu vojnom raščišćavanju uzavrele revolucionarne situacije u Austriji i Mađarskoj, te jedinice iz Vojne krajine koje su se upravo nalazile na Apeninskom poluotoku. Stadionov odgovor od 15. prosinca sadrži decidiranu tvrdnju da su Talijani u Istri manjina. Štoviše, on utvrđuje da od 234.000 stanovnika u Istri Talijana ima samo 60.000, a da oni ne razumiju niti govore talijanski jezik. Ministar je precizirao: talijanskom pučanstvu, s kojim vlasti po zakonu moraju saobraćati na talijanskom jeziku, svejedno je koji će jezik vlast upotrebljavati u odnosima sa Slavenima (Franceschi, 1926, 256-257).

Bio je to novi, iznenadni, potpuno neočekivani, veoma težak udarac tankome talijanaško-talijanskom sloju Istre i Kvarnerskih otoka, koji je - osim u središnjim tijelima Okruža - vladajući gotovo u svim istarsko-otočnim općinama i kotarima. Taj šok bio je snažan već i zato što je upravo tada poslanik Ludwig von Löhrer (češki Nijemac) u austrijskom kromjeriškome parlamentu kao jednu od pet narodnih država austrijske federacije predlagao idealno rješenje za taj sloj - formiranje "Talijanske Austrije", u koju bi ušlo i Primorje, te Dalmacija (Apih, 1888, 241). No, udar je bio velik ne samo zbog

14 Skupština je u moravskome gradu Kromjerizu zasjedala od 22. 11. 1848. do 4. 3. 1849. godine.

toga što je zahtjev bio glatko odbijen već i zbog potpuno neočekivanih argumenata u ministrovu odgovoru (Franceschi, 1926, 256-257) na koji poslanici nisu bili pripremljeni. Taj udar Istrani su povezali i s neuspjehom talijanaško-talijanskih predstavnika iz Dalmacije koji su uložili protest protiv toga što je voditelj Banske Hrvatske ban Josip Jelačić 2. prosinca 1848. god. postao namjesnik u toj tobože talijanskoj zemlji (Maštrović, 1979, 230-231); a upravu je dobio i u tadašnjoj Rijeci, gradiću na desnoj obali utoka Rječine u Jadran. Naime, predstavnicima tankoga, ali vladajućeg dalmatinskog sloja 18. prosinca F. Stadion također je precizno odgovorio da je to učinjeno "s obzirom na brojčanu premoć slavenskog elementa u Dalmaciji i u Primorju sve do Soče", kako je potcrtao u svom znamenitom djelu zapanjeni sâm De Franceschi (Franceschi, 1926, 85, 257; Franceschi, 1989, 71); Madonizza je panično pisao o Damoklovu maču koji im sada visi nad glavom (Vilhar, 1953, 82).

Iznenadenje je bilo potpuno, jer vladajući sloj nije posvetio veću pažnju popisu stanovništva iz 1846. godine,¹⁵ čije je rezultate "Osservatore Triestino" objavio upravo 25. srpnja 1848. godine (Kojić, Barbačić, 1975, 152), niti je do tada pridavao pažnju većini stanovništva u Istri i otoka u bilo kojem pogledu - osim u jednom jedinome: da bude izvor ekonomskih probitaka; za njih je u feudalnome duhu ta većina - hrvatska i slovenska - bila neka vrst amorfne bezlične mase kolona i kmetova koja nije čak ni civilizirana pa se nije posvećivala pažnja ni statističkim podacima, osobito ne spomenutome popisu.

Poslanici su krenuli u široku protuofenzivu i odmah protestirali pred parlamentom; pozvali su u pomoć i istarske općine; upustili su proglas svojim izbornicima; objavili su izjavu da su Talijani zapravo domoroci, a Slaveni tudinci koji sve "više žele postati Talijani" (Quarantotto, 1922, 11; Milanović, 1967, 169); Talijani su "Morlache" (dakle - ne Hrvate) primili u svoju Istru, talijansku zemlju, pa je prirodno da su naučili talijanski

jezik i civilizirali se, podižući se iz "priprostog radničko-poljodjelskog stanja" (Milanović, 1967, 90).

Sve je bilo uzalud; Ministarstvo nije promijenilo svoju odluku.

*

U međuvremenu se - prema do sada oskudno dostupnim i poznatim vijestima - jedini hrvatski zastupnik iz Istre i Kvarnerskih otoka slabo čuo u Beču i Kromerižu. Njegova je anonimnost sve do novijega doba bila takva da je slovenski istraživač J. Apih još 1888. god. Hrvata Josipa Vlaha iz Kastavščine smatrao čak talijanskim poslanikom Istre (Apih, 1888, 153). Talijanaško-talijanske kolege, doduše, odmah su ga potražili, ali kada su vidjeli "da je nazadan i ultrapistiša vlade" te da "nema istarskoga" tj. talijanskoga osjećaja, što je u konkretnoj situaciji značilo da je Hrvat¹⁶ - više i nisu imali s njim kontakta; uostalom, rekosmo, De Franceschi je odmah otpisao toga suca iz Milana, smatrajući ga čovjekom "malih umnih sposobnosti i nikakva istarskog osjećaja" (Franceschi, 1926, 84; Franceschi, 1989, 70, 66, 170), a Madonizza nulom od čovjeka (Madonizza, 1966, 68). Doduše, u trenutku kada su Vlaha talijanaško-talijanski zastupnici trebali, nije bio malih umnih sposobnosti, niti nula - ipak su se pozvali i na njegovo mišljenje, koje je također bilo upereno protiv spomenutoga prijedloga da se bivša mletačka Istra uključi u Njemački Savez (Barbačić, 1955, 135). Međutim, po jednoj Vlahovoj akciji vidi se da on niti najmanje nije bio nazadan niti nedjelotvoran, a negativno mišljenje De Franceschija ima i njegovu specijalnu, trajnu i poznatu antihrvatsku odnosno antislovensku pozadinu. Naime, "nepametni" Vlah poveo je značajnu kontrakciju protiv "pametnih" prijedloga Fachinettija, De Franceschija i Madonizze u pogledu ranije spomenuta njihova nastojanja da se na državnoj razini utvrdi i potvrdi samo talijanstvo Istre. Neposredan poticaj za to vjerojatno je i Vlahu dalo formiranje ustavnog odbora

15 Ivan Cerar je u *Sloveniji* (18. 8. 1848, 56) objavio da u Istri živi 56.200 Talijana i 172.960 "Slovenaca"; te brojke - prema Cerarovoј knjižici (Cerar, 1849) objavio je i Josip Roglić (1946) (Pahor, 1971, 12 i bilj. 37 na str. 13). U prvome, ne-nenumeriranomu broju *Slavjanskoga Rodoljuba*, koji nosi naslov *Dokaz vpranjanja in delavnosti Slavjanskoga društva v Terstu od svojiga začetka do konca Februarja 1849* (Pahor, 1971, 15-22), koji je tiskan dvojezično na slovenskom i hrvatskom jeziku - u poglavlju IV. *Kaj hoče Slavjansko društvo v Terstu? IV. Što namerava Slavjansko društvo u Terstu*, odjeljak c. *Prebivavci v primorskoj deželi. c. Stanovnici u primorskoj deželi* (Pahor, 1971, 17), piše da su u području tršćanskog gubernija "mnogo više od polovine ljudstva Slavjani", stanovnika ukupno ima 504.412; u pazinskom kotaru 176.023, u goriškom 142.000 i u tršćanskom građanskom okrugu ima 25.000 Slavena; dakle, ukupno ima 343.023 Slavena (ne računajući još i one preko rijeke Soče). Uz ovo je S. Pahor stavio opasku (Pahor, 1971, 47): "Pri popisu prebivalstva leta 1846 so ugotovili le 400 tisoč 101 prebivalca. Slovanov je bilo v Istri 166 tisoč 440, na Goriškem 128.468 in v Trstu 25.300. Skupno torej 320.208 kar je več kot tri četvrtine".

16 Do tada anonimni milanski sudac J. Vlah iz Kastva pokazao je da ima smisla za politiku, ali i da je - po Franceschiju "nastran", tj. da ga austrijsko-njemačka služba u isključivo talijanskoj sredini nije denacionalizirala, tj. potalijanila. Međutim, ima i drugih sličnih slučajeva da se pojedini Hrvati s istočne obale Jadrana u XIX. st. više ne denacionaliziraju tijekom studija čak ni na Apeninskom poluotoku; o tome svjedoči i primjer dr. Dinka Vitezića, pravnika iz Vrbnika na o. Krku (brata budućega krčkoga biskupa dr. Ivana Josipa Vitezića), koji je sve škole prošao na njemačkom i talijanskom jeziku, a studirao je i u Padovi, ali se upravo 1848. god. iskazao kao Hrvat u Zadru gdje je tada radio (Barac, 1968, 180-193; Strčić, 1968, 67-77; Strčić, 1969, 184-264).

parlamenta u Beču, koji je započeo raditi 1. kolovoza 1848. godine; štoviše, umjesto Gobbija u tom se odboru našao upravo Vlah, uz znamenitog Palackog, Kavčiča, Miklošiča itd. (Apih, 1888, 135).

U svom radu J. Vlah već se tada mogao osloniti i na Bansku Hrvatsku, gdje je "u velikoj narodnoj skupštini grada Zagreba", središtu Banske Hrvatske, dne 22. ožujka među "Željama naroda" (čl. 2) istaknuta i želja za sjedinjenjem "sviuh ostalih tečajem vremena izgubljenih i s austrijskim državama sjedinjenih stranah Domovine naše"; težinu tim htijenjima daje i podatak da su na skupštinu "bili pozvani samo članovi posljednjeg Hrvatskog sabora" Banske Hrvatske (Šidak, 1973, 445, 46). Dva dana kasnije iste riječi ušle su i u čl. 2. "Zahtjevanja Naroda narodne skupštine trojedine kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije" (Šidak, 1952, 191; Šidak, 1973, 51, 75). Doduše, u tadašnjoj je političkoj javnosti bilo i kolebanja, barem kada se spominje Istra u vezi sa Slovencima - naime, upravo 22. ožujka objavio je Bogoslav Šulek u "Novinama dalmatinsko-hrvatsko-slavonskim" u Zagrebu članak "Naše želje", u kojem kaže da za sada "mučimo o Kranjskoj, Istriji, i. t. d., koja je jednoc također Hrvatskom bila združena", a, osim toga, da je i politički položaj njihovih naroda - dakle, i Istrana, u to doba (potkraj 40-ih) bolji od položaja Hrvata (Šulek, 1952, 88). Možda je to u vezi i sa sličnom celovećkom akcijom Matije Majara, čiji je prijedlog (ili iz njegova kruga) tražio užu vezu Slovenije - čak jedan narod i sabor - s Hrvatskom, a objavio ga je Ljudevit Gaj 11. travnja; istog mjeseca datira i Majarov tekst: "Kaj Slovenci terjamo?", u kojem precizira da bi ujedinjena Slovenija obuhvaćala i Trst, Istru, beneške Slovence i Prekmurce (Zwiter, 1965, 112). S druge strane, nije se kolebao utjecajni hrvatski političar Ivan Kukuljević Sakcinski koji je u travnju objavio program hrvatskog pokreta u početku revolucije, pa je odmah zatražio i "istrijske otoke sa istrijskohrvatskim okružji" (Kukuljević Sakcinski, prema: Klaić, 1959, 116-120).

No, u pripremama za sporazumijevanje s Austrijom i Mađarskom toga ljeta Hrvatski sabor tražio je da se Dalmacija ujedinji s (Banskom) Hrvatskom, a da Istra s njom stupi samo u "bližnji pak savez" zajedno sa Srpskom Vojvodinom, Donjom Štajerskom, Koruškom, Kranjskom i Goricom (čl. XI. t. 6) (Kukuljević, 1968, 324; Šulek, 1868, 258, 309); kaže se da su na otvaranju parlamenta Banske Hrvatske 5. lipnja slavenski predstavnici Kranjske, Koruške, Štajerske i Istre zatražili da se njihove zemlje sjedine s Hrvatskom (Ignjatjewitsch, 1948, 40); isticalo se da je istarsko okružje nekada pripadalo Hrvatskoj, kao i Kvarnerski otoci (Rojnić, 1949, 101; Milanović, 1967, 170-171).

Kao što su se talijanaško-talijanski zastupnici mogli osloniti na većinu istarsko-otočnih općinskih i kotarskih uprava, koje su bile u njihovim rukama, te na moćne svoje ekonomske strukture, pri tome ne obazirući se na većinu - na hrvatsko i slovensko stanovništvo tih općina

i kotara, tako se i Vlah mogao osloniti, doduše, samo na neke općine u svome zavičaju, u istočnoj Istri, jer su samo one i bile u hrvatskim rukama. Osloniti se mogao i na krug oko "Slavjanskog Društva" u Trstu, koje je bilo osnovano krajem 1848. godine (Mihovilović, 1948, 372), a čiji je član bio, npr., i Juraj Dobrila, budući najznačajniji istarski hrvatski preporodni prvak (Milanović, 1967, 217); društvo je djelovalo na jakim ilirskim tradicijama, poput društva "Slovenija" u Gracu, koje je u svojevrsnom programu (peticija vladaru) od 16. travnja 1848. god. zahtijevalo određena prava za sve Slovence, među njima i za one u Istri, te je zahtijevalo i "tesneše povezave" s braćom u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji (Granda, 1974, 52-53).

Za sada se, međutim, ne može utvrditi da li su Vlah ili pojedini Hrvati Istre štogod detaljnije razmatrali sadržaje više koncepcija federalističkog uređenja Monarhije u to doba - na nacionalnoj, povijesnoj i drugoj osnovi. Unutrašnjoaustrijski Slovenci već su 16. travnja caru poslali peticiju u kojoj su, na prvome mjestu, tražili da se "politično razkosani narod Slovencev u gubernijah Ljubljana, Gradec in Trst združi v kraljevino 'Slovenijo' z lastnim deželnim zborom" (Pfesinger, 1996, 547). odnosno: društvo Slovenaca "Slovenija", na čelu s Franom Miklošičem, objavilo je 20. travnja 1848. god. proglas u kojem se, pored ostaloga tražilo: "1 Da se političko razkrepljeni narod Slovencev na Kranjskin, Štajerskin, Primorskin in Koroškin kakor jedan narod v eno kraljestvo z imenom Slovenija zedini, in ima za-se svoj deželni zbor" (Schmidt, 1988, 78). Čeh F. Palacky (rujan 1848) uzimao je u obzir teritorijalno-historijski narodnosni princip, pa bi "ilirsku" pokrajinu u Monarhiji sačinjavale Koruška, Kranjska, Primorje - dakle i Istra - te Dalmacija (Šidak, 1973, 108). Slovenac Matevž Kavčič predložio je stvaranje četrnaest jedinica, među kojima peta bi bila ona koja bi se sastojala od slovenskog Štajera, Kranjske i slavonskog Primorja, te ona koju bi sačinjavalo "talijansko Primorje", pa je, između ostalih, Palacky predložio da Primorje uđe u Slavonsku Austriju; Franž Ladislav Rieger je, međutim, bio mišljenja da Primorje bude posebna cjelina (Apih, 1888, 258, 259, 260). Ne može se za sada reći je li i u kolikoj je mjeri na akciju Vlaha utjecala možda i promjena stajališta njemačke ljevice. Ona je u studenome objavila plan reforme Monarhije, čiji je temelj ležao također na nacionalnom principu; naime, umjesto historijskih granica uzimaju se u obzir - uglavnom - nacionalne granice između Čeha, Nijemaca, Poljaka, Talijana i Slovenaca, i to tako da bi, na primjer, Trst i Istra ušli u sastav talijanskog dijela Austrije (Gestrin, Melik, 1966, 117; Šidak, 1973, 108). Primorski talijanaško-talijanski poslanici bili su protiv slovenskoga i češkog prijedloga (Apih, 1888, 259).

Na kraju, parlamentarni je odbor 25. siječnja 1849. god. predložio stvaranje četrnaest krunovina, među kojima su trinaestu trebali sačinjavati Primorje i Gorička

(Apih, 1888, 261; Vilfan, 1988, 167). No, iako te predložene ustavne promjene nisu usvojene, a nisu ni došle pred parlament jer je on početkom ožujka 1849. god. raspušten (Gestrin, Melik, 1966, 117, 119), dok se lijeva priklonila centralističkom rješenju (Šidak, 1973, 108), ipak su posljednje dvije verzije prijedloga morale biti snažno ohrabrenje talijanaško-talijanskim predstavnicima Istre koji su se - kako smo vidjeli - i ranije zalagali za sličnu soluciju, barem što se tiče svoga za-
vičaja.

Kolika je bila uloga Josipa Vlaha u radu ustavnog odbora i u razradi koncepcija o reorganizaciji Austrije - ne zna se za sada, ali sigurno će biti da je bio dobro upoznat sa situacijom s obzirom već i na svoje članstvo u samome parlamentarnom ustavnom odboru. Ali, da je u svemu tome na neki način morao sudjelovati, govori i njegova akcija u rodnome kraju. Sada je možda jasniji i motiv njegova protivljenja da se i nekadašnja mletačka Istra uključi u Njemački Savez (Barbalić, 1948, 175).

Naime, ne čekajući ministrov odgovor na zahtjev talijanaško-talijanskih zastupničkih kolega od 30. kolovoza (Franceschi, 1926, 84-85; Franceschi, 1989, 70-71), Vlah je 27. studenoga zatražio od svoga brata Martina, općinskog načelnika u Kastvu (Barbalić, 1948, 175) da se povede akcija kako bi se općine istočne liburnijske Istre izjasnile za uključenje u sustav Banske Hrvatske (Milanović, 1967, 117). Akciju nije poveo i u ostalim krajevima Istre, možda i zato jer nije znao kakve su tada tamo prilike, a možda baš zato jer je znao kakva je situacija, tj. nepovoljna; no, neće biti sasvim bez osnove i činjenica da su se već od 31. kolovoza Jelačićeve banske, vojne jedinice nalazile u (tadašnjoj) Rijeci, na udaljenosti od svega nekoliko kilometara od

Kastva i ostalih dijelova istočne Istre; a nije na odmet reći i to da je - s bratom Đurom - vlasnik Kastavske gospostije bio Ambroz Vranjican, Dalmatinac, bliski suradnik bana Jelačića, utjecajan političar i moćan privrednik (Bičanić, 1951, 416; Karaman, 1972, 25), što, dakako, daje osobitu težinu akciji J. Vlaha. Ali, iz reakcije koparske općine od 15. siječnja 1849. god (Rojnić, 1949, 109) dalo bi se naslutiti da je poziv J. Vlaha koji je njegov brat - načelnik - dao umnožiti možda ipak stigao i na teritorij bivše mletačke Istre (Črnja, 1976, 35).

Na poziv Kastavaca odmah su se odazvali Lovranci, i to "kao Hrvati i Slaveni". Oni 14. prosinca u svoje ime i u ime općinara Voloskoga, Veprinca, Mošćenica i Brseča - dakle cijele istarske Liburnije - protestiraju protiv "fantastične ideje" talijanaško-talijanskih poslanika "hoti-ućih iz naše hrvatsko-slavenske zemlje načiniti pokra-jinu talijansku"; tražili su da se pridruže (tadašnjoj) Rijeci (odnosno Hrvatskoj), kojoj su pripadali čak i u doba Rimljana.¹⁷ Prema jednoj tvrdnji, akcija Lovranaca bila je uperena i protiv Löhnerova prijedloga o "Talijanskoj Austriji" kao jednoj od pet država austrijske federacije (Apih, 1888, 241).

Iako je ministar Stadion - kao što je spomenuto - negativno odgovorio talijanaško-talijanskim poslanici-ma, rasprava se na istočnoj obali Istre ipak - naglo - rasplamsala, što govori samo po sebi o jakom nacio-nalnom naboju u ovome kraju. Naime, akcija Vlahu (Laginja, 1970, 70) i Lovranaca izazvale su u Liburniji i negativan odjek, ali samo u Voloskom - sjedištu ko-tarske uprave i suda na ovom obalnom području Riječkoga zaljeva; ovdje se javila grupa "austro-ilira", koja je poslala protestnu spomenicu Vlahu i vladi,

17 Slavonski Jug (I, 61, 23. 12. 1848, 242) u rubrici *Slavonski svijet, Savezna država austrijska*, donosi slijedeću verziju lovranskoga zahtjeva:

"Iz Zagreba. Bratja naša Istrianci slijedeću su protestacin poslali:

Čuli smo, kako neki poslanici istrijski, nesrećom odvis zauzeti za pogibeljne nove reforme upravljanja i institucije domovini njihovoj škodljive bez da temeljito priznaju narode, njihove običaje, resource, potrebitine, i mjestne okolnosti, kod slavnog sabora nastoje, da iz Istrie načine talijansku pokrajinu (sada i dalje podcrtano u tekstu, op. P.S.).

Koji god pod Rimljani naša stara Liburnia pokrajina bijaše podčinjena jednoj od prefekturali panonskih, - dakle slavenska i hrvatska, - tako isto bila je ona s vremenom pod ilirsko-slavenskom guberniom u Ljubljani a napokon za francuskog vladanja (koja bijaše bolje shvatila interese našeg puka) pod intendanciom riečkom nama u ona premda žalostna vremenena radi blizine oblastih i jednostavnosti procedure veoma povoljnom.

Naša je želja dakle jednostušna, da slavni ustavnodavni sabor ove liburnijske i posve slavenske občine, gdi se iz propovjednice propovijeda božje slovo i sveta misa čita u ilirskom jeziku, i gdi se ne promienjino uzderžala liturdija u slavenskom jeziku od toliko stolietjah, stavi pod gubernij, okružni sud, ili kako god bude ime oblasti, koja će stati u liepoj i bogatoj Rieci, - buduci da mi Kastavci, Volosci, Veprinci, Lovranci i Mošeničani i.t.d. bez ove, koja na ovoj strani, isto tako važnoj tergovačkoj varoši, ko što je Terst u svome položaju, nikako obstati nemožemo.

Odbijamo dakle sa indignaciom fantastičnu ideu goričana gg. istrijskih poslanika (nama dobro poznatih) htiućih iz naše hrvatsko-slovenske zemlje načiniti pokrajinu talijansku.

Mi bismo od niekada vazda dobri i vierni Austrianci i nećemo nikada i nikada da se miešamo s podlimi izdajicami talijanskim. -

Ogradjujemo se dakle kao Hrvati i Slaveni svećano i u najboljoj formi pravah koja smo dobili za osiguranje naše narudnosti proti sjedinjenju i spojenju s italijanskim imenom ili pokrajinom da izjavljujemo se jednostušno za hrvatsko slavenstvo i prebivanje oblastih naših u našoj dragoj varoši Rieci, od koje odciepljeni težko će biti upravljanje s ovim siromaškim kranjskim pukom.

Dano u gradu Lovranu 14. Pros. 1848.

Slijede podpisi župnika varoskog i municipalne oblasti."

ističući u njoj da oni kod kuće, doduše, govore "ilirski" (dakle jezikom Hrvata, jer drugih Slavena ovdje nije bilo), ali im u poslu služi talijanski jezik; u njemu su i "znanstveno izobraženi", a taj je talijanski jezik "jedini pismeni jezik" u Istri; uostalom, poslovno su više vezani s Trstom. Tekst toga talijanaško-talijanskog "Protesta" iz sjedišta liburnijske uprave objavljen je 5. siječnja 1849. god. u tršćanskom listu "Il Diavoletto" (Rojnić, 1949, 103-104). No, Kastavci su kao odgovor Vološčacima poslali dan prije objavljivanja "Protesta" u Trstu spomenicu ministarstvu unutrašnjih poslova u Kromeriž, ističući, između ostalog, da su Vološčaci na nedopustiv način sakupljali potpise za svoj protest; pored drugoga, plašili su ljude da će, ukoliko taj grad dođe pod (Bansku) Hrvatsku, biti uveden oštiji sistem po uzoru na Vojnu krajinu (što se koristilo kao argument već i ranije, u predizbornim borbama). Vjerojatno upućeni od svoga zastupnika Vlaha, znajući uz to koliko se zapravo državni krugovi u Beču malo služe hrvatskim jezikom i koliko ga slabo poznaju, Kastavci su - očito: za svaki slučaj - svoj protest napisali na talijanskom jeziku (Laginja, 1970, 63-75; Rojnić, 1949, 106; Šidak, 1973, 295). I zagrebački "Slavenski jug" izričito je 10. ožujka 1849. god. naglašavao da su "dva bogata žitelja u Vološci blizu Rijeke nagovorili tamošnje seljake, da će pod vojnu vlast bansku potpasti, ako se združe s Rijekom, i ako se odcepe od Trsta" (Slavenski Jug, II, 18, 10. 2. 1849, 70). Kastavci su zatražili i da se ilirsko-hrvatski jezik prizna kao službeni jezik u sudu, školama i u crkvi.

Ministar je zahtjev odbio tako da je odgovorio citiranjem teksta koji se nalazio u prosinačkom odgovoru talijanaško-talijanskim poslanicima (Laginja, 1970, 63-75; Rojnić, 1949, 106; Šidak, 1973, 295).

Kastavska je spomenica odmah, u prijevodu, objavljena i u zagrebačkim "Novinama hrvatsko-dalmatinsko-slavonskim" (1849, 7). Na akciju Vološčaka reagirano je i u Trstu, sjedištu cijeloga Primorja - Kastavac Andrija Marot (usp. bilj. 8.) javlja se 7. siječnja u "Il Diavolettu" (Rojnić, 1949, 105; Šidak, 1973, 296; Slavenski Jug, I, 63, 30. 12. 1848, 250). Lovranci su na talijanaško-talijanske tekstove u tome listu također - i to veoma oštro - odgovorili 4. i 5. siječnja; odgovarali su na hrvatskom jeziku, između ostalog ističući zajedništvo hrvatskih zemalja (Laginja, 1970, 63-75; Rojnić, 1949, 106-108; Šidak, 1973, 296; Milanović, 1967, 173-174).

Akcija Josipa Vlaha nije uspjela, a nije ni mogla. Možda je hladni pravnik/sudac i unaprijed znao da se u državnom pravnom pogledu u Monarhiji ništa neće promijeniti; ali ipak je uspio u nečemu drugome. Najprije, očito je bilo veliko ponovno zaprepaštenje tankih talijanaško-talijanskih vladajućih struktura u Okrugu bog takvoga javnog iskazivanja nacionalnih hrvatskih osjećaja. Tako je Michele Fachinetti odmah objavio članak u kojem se začudeno pita: zar će doći do toga da se "pregazi" i nekadašnja mletačka Istra, i to pod izgo-

vorom da u njoj "stanuju i slavenski gosti Istre?". On je, dakle, s pravom shvatio i ocijenio dalekosežnost inicijative "nastranoga" J. Vlaha i preporodne, hrvatske politizacije cijelog slučaja, te mogućih odjeka i u "mletačkoj", dakle, "čistoj" talijanskoj Istri. Djelatnost Josipa Vlaha, sigurno je pokazala da vlada zaista izuzetno politizirana situacija na području koje se pruža od Kastva do Brseča, da se i ovdje veoma živo prate opća austrijska politika i zbivanja, da je ovdje - kod "gostiju" - živ nacionalni hrvatski osjećaj i da se oni - nakon tisuću i više godina boravka i života ovdje - već odavno ne osjećaju kao "gosti". Bio je to, zapravo, nastavak buntovnoga raspoloženja iz prošlih mjeseci, koji je Austrija mislila iskoristiti - kako je već spomenuto - protiv talijanaško-talijanskih vladajućih struktura u Istri i na otocima ako dođe do prejakoga povezivanja tih slojeva s revolucionarnim, antiaustrijskim elementima na sjeveru Apeninskog poluotoka.

Nisu, međutim, svi talijanaško-talijanski predstavnici negativno ocjenjivali hrvatska pokretanja. Za sada se ne zna koliko je i je li uopće bilo kakvih odjeka u Istri i na otocima na pisanje spomenutoga Pacifica Valussija u novopokrenutom venecijanskom tjedniku "Il Precursore". Naime, živahni intelektualac Valussi - kao i iskusi političar Cavour - smatra kako je u interesu buduće Italije da se zaigra na kartu oslobodilačkih težnji jugoslavenskih naroda; istočna jadranska obala od Devina (kod Trsta) do Drača (na jugu) može biti ona toliko potrebna veza između zemalja s obzirom i na to što ovdje živi izmiješano talijansko i jugoslavensko stanovništvo (Pierazzi, 1972, 74-75). Postupci talijanaško-talijanskog vladajućeg sloja u Istri i na otocima, međutim, pokazuju da se nije gledalo na širi interes buduće Italije u smislu Valussijevih razmišljanja i prijedloga, a do predstavnika hrvatskog stanovništva vjerojatno Valussijev tekst nije došao; ali vrijedi upozoriti na njega (i pokrenuti njegovo proučavanje).

Akcija J. Vlaha privukla je pažnju i izvan granica Istre - kako smo spomenuli. O njoj je pisano u tršćanskim novinama, ali slovenski, hrvatski i srpski krugovi okupljeni u Trstu oko "Slavjanskog Društva", koji su poslali pismenu podršku Lovrancima, nisu, međutim, htjeli produbljivati raspravu - ne znamo, za sada, iz kojih razloga (Rojnić, 1949, 108-109; Milanović, 1967, 174). Ipak, u svome prvom objavljenom slovensko-hrvatskom dokumentu u ožujku 1849. godine (u travnju se taj spis pretvorio u drugi broj glasila toga udruženja pod naslovom "Slavjanski Rodoljub"), u četvrtom poglavlju ("Što namerava Slavjansko društvo u Terstu"), u točki d ("Poslanici za državni sabor") osuđen je postupak talijanaško-talijanskih poslanika kao sramotan. U prethodnoj točki ističe se da područje Gubernija (tj. Austrijskog primorja) ima 504.412 stanovnika od toga je 343.023 Slavena, kojih u "Pazenskom kotaru" (dakle u Istri i na Kvarnerskim otocima) ima 176.023. Mnogo odlučniju podršku, međutim, Lovranci su dobili iz Zagreba, od

"Društva slavenske Lipe na slavenskom jugu". To udruženje utjecajnih pripadnika političkog pokreta Banske Hrvatske osnovano je krajem studenoga 1848., a u općim načelima "Lipe", koje je najvjerojatnije sastavio D. Kušlan, stoji "da gledamo stupiti u najtješnji politički savez sa Slovenijom (t. j. sa slovenskom Štajerskom, Kranjskom, Koruškom i Istrom) i vojvodinom Serbskom". No, na brz odaziv "Lipe" Lovrancima možda je utjecalo i to što je njen predsjednik bio Ambroz Vranjican (Šidak, 1973, 291-106); rekoso - porijeklom otočanin s Hvara Vranjican je bio karlovački trgovac i istaknuti društveni radnik Hrvatske toga doba, pripadnik velike obiteljske trgovačke kuće (Karaman, 1972, 25) čiji je član i Đuro, riječki brodovlasnik, koji je - s bratom - ujedno bio i vlasnik Kastavske gosposište (Bičanić, 1951, 416), dakle dijela liburnijske Istre. "Lipa" je Lovrance ohrabrila ističući da je Istra bila i da će biti dio hrvatske domovine, te im poručila 22. prosinca da je njihovu spomenicu predala banu Jelačiću i utjecajnom hrvatskom ministru na dvoru barunu Kulmeru, kako bi - u skladu s ranijim zaključkom Hrvatskog sabora - poduprli tu molbu kod cara (Rojnić, 1949, 108-109; Šidak, 1979, 295, 297); i u prigodnom pismu Kulmeru naglašena je želja "da se pokrajina istrijska u bližnji savez sa kraljevinama ovim naime pod jednim upraviteljstvom sa gradom Rekom stavi" (Šidak, 1979, 296). Nekoliko dana kasnije - 30. prosinca 1848. godine - "Slavjanski Jug", glasilo "Lipe", objavilo je podršku lovranskom protestu. Poruka iz Zagreba i podrška u njoj širila se i u obliku štampanog letka, tako da je imala velik odjek u Istri - kako je spomenuti Kastavac Andrija Marot pisao 23. siječnja "Harvatima" toga društva (Šidak, 1979, 296). "Lipa" je i u pozivu Dalmatincima 23. prosinca opet spomenula Istru, ističući potrebu da i ta zemlja i cijela obala budu zajedno dio zajedničke domovine, tj. (Banske) Hrvatske (Rojnić, 1949, 109; Šidak, 1979, 296) (kao matice zemlje).

*

God. 1848. je "stopil fevdalni sistem v avstrijskih deželah že prilično okrušen", pa tako i u Austrijskom primorju; npr., car je i 14. prosinca 1846. god. preporučao novčani otkup naturalnih davanja u Monarhiji (Grafenauer, 1948/49, 10, 15). Seljak je u hrvatskoj Istri 1848. godine (Strčić, 1992-93, 1997) - ondje gdje je bio u kmetskom ili u nekom drugom, bližem sličnom odnosu - zaista pravno oslobođen feudalnih odnosa (kmetstva) koje su već odranije bile relativno blage (a na pokušaje zaoštavanja znalo se odgovoriti i bunom). Ali, kolonatski i slični odnosi na nekadašnjem mletačkom području, dakle na zapadnoj i jugoistočnoj obali Istre i na Kvarnerskim otocima, ostali su, uglavnom, i dalje na snazi. Zakon o ukidanju feudalnih odnosa koji je donesen 7. rujna 1848. god. (usp. bilj. 5) dopunjen je u ožujku sljedeće godine. Seljaci su, međutim, uglavnom

odmah prestali izvršavati obveze; tako su, npr., prestali davati desetinu u općinama Kastav, Veprinac i Mošćenice, dakle upravo ondje gdje je bilo jačega hrvatskoga preporodnog okupljanja. No, talijanaško-talijanski grad Motovun i dalje je ubirao desetinu u hrvatskom Muntrilju, Novacima, Bačvi, Brigu i Višnjaju, a to su činili i neki svećenici po Istri (Milanović, 1967, 175); nasljedni koloni porečke općine samo su djelomično oslobođeni obveza (Marušić, 1957, 254).

Nosioci feudalnih prava i dalje su nastojali, direktno ili u nekoj drugoj formi, zadržati svoje stoljetne privilegije, pa su u Pazinštini nekadašnji podložnici čak i sudski kažnjavani batinanjem ukoliko nisu izvršavali stare feudalne obveze koje su inače bile službeno ukinute. Ističemo: u kolonatske odnose u nekadašnjem mletačkom dijelu pokrajine, koje uglavnom nastava hrvatski živalj, kao ni u njezinu slovenskom dijelu, kako je spomenuto, uglavnom se nije diralo (Gestrin, Melik, 1966, 124), iako su obveze znale biti i velike; tako su koloni 23. studenoga 1848. bili i službeno upozoreni u Dalmaciji - gdje su odnosi bili slični onima u mletačkoj Istri i gdje je došlo do nereda - da se kraljeva povelja od 7. rujna ne odnosi na tu zemlju, jer da tu nema podložničkih odnosa na koje se misli u kraljevoj odluci (Maštrović, 1979, 241). Štoviše, u Pazinštini (dakle, u staroj austrijskoj Istri), gdje su bili ukinuti kmetski odnosi, uvedeni su kolonatski i zakupni odnosu po uzoru na one u nekadašnjoj mletačkoj Labinštini i Poreštini (Marušić, 1957, 257). Ni u sistem rada nekih tzv. carskih i crkvenih feuda nije se diralo, pa tako ni u nekih privatnika (npr., grofova Montecuccolija u Kašćerji) (Črnja, 1969, 337).

Do djelomičnog uspostavljanja kolonatskih odnosa dolazilo je i stoga što sada slobodni, a presiromašni seljaci - u skladu s propisima - nisu mogli otkupljivati zemlju po visokim cijenama, a na taj potez nisu mogli pomišljati ni prezaduženi koloni. Slične teškoće seljaka u Istri predviđao je Pietro Kandler već te iste 1849. godine, komentirajući u svom listu "L'Istria" zakon od 7. rujna 1848. godine (Marušić, 1957, 271). Naime, feudalci su dobili mogućnost da uberu novčanu naknadu za izgubljena prava, tako da je (rasteretni) dug rasporedivan na tri dijela - na državu, pokrajinu i seljake. Seljak u načelu, pak, zbog siromaštva nije bio u mogućnosti otplaćivati svoj dio duga, a pogotovo nije bio u mogućnosti da se okrene tada modernim sredstvima i načinima rada koji bi podigli kulturu poljoprivrede i podigli proizvodnju na višu razinu (Zidarić, 1969, 458); to će odmah donijeti negativne rezultate i imovnom stanju seljaka i u poljoprivredu Okruga, a posljedice će se osjećati općenito u selu, ali i u ekonomskom stanju cijele pokrajine, dugi niz desetljeća, čak sve do kraja XIX. stoljeća. Naknada feudalcima - rješenje problema ezonera - zapravo je bila i ostala izuzetno težak teret seljacima do kraja toga vijeka pa se, vremenom, to pitanje pretvorilo i u prvorazredni politički problem koji

je znatno opterećivao sadržaj hrvatskoga narodnoga preporoda Istre i otoka (Črnja, 1969, na v. mj.).

Seljaci su, međutim, već i u 1849. god. sami pokušali izboriti bolje uvjete života i rada, pa su pozivali čak i za oružjem, ali i za zakonitim, uobičajenim sredstvima zaštite i obrane. Naime, u međuvremenu, dok predstavnici vladajućeg talijanaško-talijanskog građanskog sloja i slabih izdanaka sitnoga hrvatskog građanstva polemiziraju i poduzimaju određene političke akcije, zbog nerealiziranih mnogih nada nezadovoljstvo seljaka tinjalo je i dalje, a mjestimice je došlo i do javnih provala revolta. Tako se u 1849. god. razvio gotovo pravi pokret uglavnom kolona na Poreštini protiv markiza Polesinija; paljeni su njegovi stogovi sijena, uništavani su usjevi i nasadi voćaka, klana je stoka, došlo je i do pokušaja uništavanja markizeva kaštela u Sv. Ivanu od Šterne paljenjem, a bilo je i oružanih napada na vlastelinove ljude. Iz kasnije istrage dalo bi se zaključiti da je vođa toga bunta vjerojatno bio seljak Antun Žužić Buča iz Sv. Ivana od Šterne. Naročito značenje, međutim, tome buntu daje i činjenica da je Žužić - priča se - osobno uspio stići čak u carski dvor i s peticijom prodrijeti do samog vladara. Istražni podaci govore da su Žužiću zapravo pomagali sami okružni službenici u Pazinu te neka uglednija ličnost u Trstu, ali se ne kaže koje su narodnosti bili ti pomagači. Svakako, morale su to biti veoma utjecajne ličnosti kad su omogućile jednome nepismenome hrvatskom kolonu da dopre u dvor (te da se - bezuspješno - od raka liječi čak u Beču). Suvremenici - protivnici hrvatskog pokreta - pretpostavljali su da bi se nepoznata ličnost u Trstu mogla kriti u jurju Dobrili (Franceschi, 1926, 121-126; Franceschi, 1989, 101-156); ta ličnost mogla je biti, dakako, i koji Polesinijev protivnik iz njemačkog birokratskog ili vlastitoga talijanaško-talijanskog sloja. No, markiz je uspio smiriti pobunu bez težih posljedica za sebe i svoje interese, i to manjim ustupcima, ali i uz pomoć vlasti (Črnja, 1975, 22).

*

U međuvremenu je već i pobjeda germanskog centralizma u Monarhiji bila osigurana, a put je prema apsolutizmu bio raščišćen; oktroiranim ustavom od 4. ožujka 1849. godine Istra je postala dio Kraljevine Ilirije (Allgemeinen..., 1850, 151-167; Šulek, 1850, 7). Tim je ustavom (čl. 5) garantirana ravnopravnost naroda u Monarhiji i pravo na razvoj svojeg jezika (Šulek, 1850, 9). Ali već je 8. kolovoza Ivan Kukuljević Sakcinski pisao banu Jelačiću da se Banska Hrvatska, prihvaćajući oktroj, između ostalog, odriče težnji "za sjedinjenjem naših slavjanskih susjedah u Dalmaciji, Istri, Kranjskoj itd., koji su jedino zato hlepili za našim savezom, jer su njenu jakost i silu u nama vidili" (Šidak, 1979, 249).

Tako su Hrvati u Istri i dalje ostali sami, pa ni taj ustav, ni spominjani događaji sa sjeveroistočnoj obali

Istre praktički nisu znatnije poremetili dalje akcije i dalje vladajućih talijanaško-talijanskih struktura u općinama i kotarevima Istre i Kvarnerskih otoka; štoviše, te akcije davale su sve uspješnije rezultate. Tako je tršćanski "Slavjanski Rodoljub" ve u svibnju 1849. god. pisao: "Na što se dakle služi terstanskom okružju on izriek ministra unutarnjih delah od 18. Dec. 1848, kojimi hoće da slavenski narod od Dalmacije do Soče, a i njegova prava zaštititi"; pisac članka dalje kaže da je ministar Stadion bio prijašnji zemaljski upravitelj (za Austrijsko Primorje u Trstu) koji je slovenski jezik bio uveo u učionice, "no što je to, kad se sva sredstva, za i opet ga prognati, upotrebljuju (...)" (Slavjanski Rodoljub, 1849, 3, 15; članak je paralelno objavljen na slovenskom i na hrvatskom jeziku, 15-16). Ali, reagirali su i Slovenci iz koparskoga kraja. Naime, dvadesetak mještana župa Osp, Loka, Kubed i Tinjan 24. siječnja 1849. god. u Ospu su potpisali protest protiv Madonizzina antislovenskoga, antiaustrijskoga i protalijanskog djelovanja (Granda, 1989, 72-73). No, i dalje se nastojala stvoriti takvu situaciju u kojoj bi se Istra mogla proglasiti samo talijanskom zemljom; tako je dr. Francesco De Combi, koparski načelnik, sljedećega mjeseca (15. veljače) "poslao v Milje noto št. 17, ki je v vsebovala šest vprašanja, na katere naj bi okoliški Slovenci odgovorili, da su za italijanske šole, italijanski jezik v uradih, za spojitev z Italijo in proti pridružitvi h Kranjski"; odgovori miljskih Slovenaca bili su potpuno negativni (Pahor, 1959, 1965-66).

Veliki napor tankoga talijanaško-talijanskog sloja da i u ovakvoj situaciji očuva vladajuće pozicije ipak su urodili plodom - i crkvene i državne vlasti u Istri, naročito niže, nisu poslušale vladine naredbe; u uporabi je ostao isključivo talijanski jezik, a čak su i u parlamentu - na prijedlog istarskih i dalmatinskih talijanaško-talijanskih zastupnika - dokumenti prevedeni na talijanski jezik (Franceschi, 1926, 85-86; Franceschi, 1989, 71). Dakle, iako je spomenuti poslanički zahtjev za državnim i službenim priznanjem talijanstva Istre od vlade bio odbijen, talijanaško-talijanskoj vladajućoj grupaciji ipak je pošlo za rukom da u praksi provede taj neozakonjeni prijedlog svojih parlamentarnih zastupnika. I poslije raspuštanja kromjerškog parlamenta u ožujku 1849. god. taj sloj sve čini kako bi očuvao do tada stečene pozicije. Zagrebački "Slavjanski Jug" u veljači 1849. god. donosi i ove riječi: "I u Primorju pa i u Istri odvracaju Taliani i potaliančenci narod od Slavenstva, a naročito od sveze i sjedinjenja s Hrvatima" (Slavenski Jug, II, 18, 10. 2. 1849, 70), tj. s onima u Banskoj Hrvatskoj, odnosno općenito s onima na čijem je političkom čelu stajao ban J. Jelačić. Isto tako: "Istrianski Taliani staraju se sa svom snagom slavenski zivalj, većma negoli ikad prie, tlačiti i zatirati" - piše u tršćanskom "Slavjanskome Rodoljubu" u svibnju iste godine (Slavjanski Rodoljub, 1849, 3, 1).

Ta nastojanja postepeno se slivaju u cijeli sistem

aktivnosti, koji se ogleda i u pokušajima administrativno-upravne reforme pokrajine. Takve se tendencije nastoje provesti, na primjer, i preko prijedloga da Istra postane krunska zemlja s namjesništvom u Žminju ili Svetvinčentu. Taj su prijedlog pred cara podnijeli posjednici Andrea Bretti, Pietro Felice Gabrielli (Gabrijelić) i dr. Lodovico Brunetti, zatim pazinski župan Antonio Sločovich (Antun Sloković), porečko-puljski biskup Antonio Peteani, čak i tršćansko-koparski biskup Bartolomej Jernej Legat, Slovenac. Krug oko "Slavjanskog Društva" odmah ih je javno napao kao "Delovoditelje brez razloga" naroda, koji rade u talijanaško-talijanskom interesu. (Slavjanski Rodoljub, 2, 1849, 26, 33) Svakako, nejasnom za sada ostaje uloga Legata u toj nakani, jer je inače poznat kao čovjek koji je bio naklonjen slovenskom narodnom, a i hrvatskom pokretu. No, talijanaško-talijanski vladajući sloj nastojao je svoje pozicije očuvati i preko drugih planova - da se Istra uključi u neku drugu tvorevinu (s Goricom i Trstom; s Goricom; s Kranjskom) ili da se sama pokrajina administrativno-upravno preuredi. Od ožujka 1849. godine, naime, razdijeljene su upravna i sudska vlast, ali su talijanaško-talijanski predstavnici u njoj uspjeli zadržati premoćnu ulogu. Konačno je car 1. kolovoza potvrdio reformu sudstva tako da su u Primorju, sa sjedištima u Gorici, Rovinju i Trstu osnovana tri Državna suda s više područnih sudova; rečeno je da su Slaveni i Talijani izmiješani, pa se sudstvo nije moglo uskladiti s jezičnim međama (Vilfam, 1988, 183). Takvo rješenje opet je išlo na štetu većinskome, hrvatskom i slovenskom pučanstvu.

Istra je i dalje ostala Okružje, podčinjena Namjesništvu u Trstu (prije: Cubernij); bilo je predviđeno da će imati zajednički Sabor s Goričkom (Gestrin, Melik, 1966, 121, 122), ali se nije ostvario ni taj plan. Okružni poglavar - kapetan i dalje je ostao u Pazinu. U Okrugu je šest velikih kotareva: Pazin, Kopar, Motovun, Rovinj, Volosko i - čak za sve Kvarnerske otoke - Lošinj (Milanović, 1967, 177). Došlo je do još jedne bitne reforme - na temelju zakona od 17. ožujka (Polec, 1952-53, 696) od 357 općina i podopćina stvoreno je 130 većih cjelina (Milanović, 1967, 177, 203), što je još više išlo u korist talijanaško-talijanskih struktura - pritisak na eksploataciju slojeve sada je morao biti centraliziraniji, organiziraniji i jači. Doduše, te općinske izborne zajednice imale su dosta samoupravnih prava, jer je oktroirani ustav iz 1849. godine (paragraf 33) potvrdio čl. 131 kromjerškog ustavnog nacrtu u pogledu "osnovnih prava općine" (Polec, 1952-52, 688-9). Međutim, sva prava koristili su samo povlašteni, kojima su i bila dobro poznata. Jedna od rijetkih općina koja je i dalje ostala u rukama Hrvata bila je kastavska uvrh Riječkoga zaljeva, koja je već imala i stanoviti broj svojih inteligentata (spomenuli smo Vlaha kao suca u Milanu, a nije naodmet ponovno podsjetiti i na vlasnike Kastavske gospostije Vranjicane); stoga su ovdje i postojeća prava,

a naročito ona na financijskom polju, uglavnom usmjeravana tako da su mogla pomoći učvršćivanju onih izdanaka iz redova seljačkog življa koji će se postupno pretvoriti u prve sitnograđanske elemente u modernom smislu shvaćanja te kategorije društva i veoma aktivne sudionike hrvatskoga narodnog preporoda te njegova političkog pokreta u cijeloj Istri.

Još treba spomenuti samo to da je opet bilo neuspjelih nastojanja u Dalmaciji - u vezi s izradom "pokrajinskog ustava Kraljevine Dalmacije", a u skladu s ustavom carevine od 4. ožujka 1849. godine - da se Kvarnerski otoci oduzmu Istarskome okrugu i vrate Dalmaciji, u administrativno stanje kakvo je bilo prije francuskih ratova (Stulli, 1982, 350). Međutim, Krk i Cres su se takvim nastojanjima suprotstavili u mjesecu svibnju. Talijanaško-talijanska općina Krk, dakle grad Krk, poslala je dvije predstave - vladaru i ministarstvu unutrašnjih poslova, a poradila je i kod drugih otočnih općina da se suprotstave odvajanju od Istre (DAR, OO, 306, 106/213, 351; Stulli, 1982, 351).

*

Do sada je bilo spomenuto nekoliko imena, usko uključenih u politička ili ekonomska zbivanja hrvatske Istre i otoka 1848.-49. godine. Ovdje, međutim, treba ukazati na još neke ličnosti, među kojima ima i budućih istarskih i otočnih prvaka. Tu je mladi Mate Bastian iz Kastavščine, koji je kao gimnazijalac u Zagrebu, 1848. godine - kako se kaže - zajedno s drugima demonstrativno palio na Trgu Sv. Marka mađarske gramatike (Peruško, 1968, 150); ovdje se definitivno politički formirao tako da će se početi razvijati u značajnog preporodnog radnika. Bastian će kao pripadnik Dobričina kruga, napose od 70-ih godina početi odlučno utjecati na buduću razvoj događaja u Istri i na otocima, dakako, kroz hrvatski politički pokret (Strčić, 1993; Strčić, 1994). Kreće tada i pravnik Đinko Vitezić iz Vrhnika na o. Krku, službenik u Zadru (Barac, 1968; Strčić, 1969), koji se nalazi među više desetaka potpisnika Krizmanićeva proglasa: "Dalmatinci Plemenitomu odboru za skupštinu slavjansku u zlatnom Pragu. Braća Slavjanska!" od 21. svibnja 1848. godine (Mastrović, 1979, 231); od 70-ih godina bit će jedini zastupnik hrvatske i slovenske Istre i otoka u bečkom Carinskom vijeću. Značajnije će rezultate početi davati upravo od 1848. god. dalje plodni kulturni kontakti između Ivana Kukuljevića Sakcinskog i slovenskog svećenika Jakova Volčiča (Jakoba Volčiča) u hrvatskoj Istri, naročito na polju prikupljanja istarskih, uglavnom hrvatskih povijesnih spomenika (Bertoša, 1985, 126; Bertoša, 1971, 121-122); taj će se rad, naravno, uskoro reflektirati direktno u političkim borbama s obzirom na to da je vladajući talijanaško-talijanski sloj tvrdio da barbarski hrvatski i slovenski svijet nema svoje baštine niti ikakve kulturne prošlosti te će se civilizirati tek kad se pota-

lijanči. Iako nema - pretpostavljamo, za sada - dubljeg značenja za razvoj preporodnih prilika u Istri, ipak treba spomenuti da je 1848. god. u Peroj - staro naselje Crnogoraca u južnoj Istri - došao kao pravoslavni svećenik Jovan Sundečić i ovdje počeo stvarati svoje prve pjesničke radove (Crnobori, 1990, 107-108; Strčić, 1988). Prof. Rikoli u Pazinu preuzeo je na sebe zaduženje da skuplja predbrojnice za "Cvjetje jugoslavjansko s dodanimi Cveti drugih vertov slavjanskih" Ivana Mazura (Slavjanski Rodoljub, 1849, 35-36).¹⁸ Slovenca, nastavnika koji je službovao u Trstu, i koji je tražio da Sjedinjena Slovenija prihvati ilirski odnosno hrvatski jezik (Petrè, 1939, 331, 340). I Rikolijeva spremnost da širi Mazurovu knjigu pokazuje da je upravo tih godina - 1848.-1849. godine - moralo biti u Istri i na otocima više onih koje su takva izdanja na hrvatskom jeziku živo zanimala. Od dugoročnijega je značenja, međutim, bio dolazak Frana Kurelca u početku 1849. god. u riječku gimnaziju za nastavnika hrvatskog jezika, jer će imati velikog utjecaja na cijeli niz svojih učenika koji će se uskoro razići po Istri i otocima te postati nosiocima hrvatskoga preporodnog života; Kurelac je stupio u vezu i s Dobrilom u Trstu (Strčić, 1996).

Dakako, naročito treba istaknuti pojavu dr. Jurja Dobrile iz središnje Istre u centru Primorja 1849. godine, i to u ravnateljskoj i profesorskoj stolici za četvrtu godinu bogoslova Tršćansko-koparske biskupije u Trstu; time se dopunjuje Kurelčev rad među mladim intelektualcima na suprotnom kraju poluotoka, u (tadašnjoj) Rijeci. Naime, Dobrili su od tada stizali bogoslovi iz Goričke biskupije (nadležne za Krčku, Porečko-puljsku i Tršćansko-koparsku biskupiju) da završe školovanje, a među njima je bio znatan broj Hrvata. To je bilo presudno za formiranje mnogih ličnosti u nacionalnom svijesnome duhu, čak iz pet generacija budućih hrvatskih i slovenskih svećenika koji su završavali školovanje pod Dobrilinim nadzorom i odgajani u njegovoj hrvatskoj varijanti južnoslavenskoga nacionalnog usmjerenja, u duhu nauka njegova suučenika u Beču i prijatelja biskupa Josipa Jurja Strossmayera; ti naraštaji bit će jedan od odlučujućih rukovodnih faktora narodnog pokreta, osobito do 80-ih godina, do kraja Dobrilina života. Dobrila je od 1848. godine bio i član "Slavjanskog Društva" u Trstu, a 1859. god. na hrvatski jezik preveo je pastirsku poslanicu pretpostavljenog mu biskupa dr. Bartolomeja Jerneja Legata, koji je u svome djelovanju pokazivao i elemente nacionalno svjesnog Slovenca - što se ujedno može naznačiti i kao početak (barem do sada poznatoga) značajnog rada na publicističkom i izdavačkom polju J. Dobrile kao prvaka hrvatske Istre i otoka do smrti 1882. godine (Mihovilović, 1967, 67, 151, 217, 239).

Veoma važnu ulogu, dakako, odigralo je i spo-

minjano "Slavjansko Društvo", osnovano krajem 1848. (Mihovilović, 1948); god. 1849. izdavalo je mjesečnik "Slavjanski Rodoljub", sa člancima štampanima na slovenskom i hrvatskom jeziku. Društvo je i dalje javno branilo hrvatske interese u Istri, pa, npr., napada povjesničara Pietra Kandlera i njegov list "L'Istria", u kojem se tobože znanstvenim člancima pokušava dokazati talijanstvo toga područja; između ostalog, u jednom se velikom članku u glasilu Društva kritički osvrće na tekst Antonija Covacza (Antuna Kovača) iz Pazina, koji je objavljen u "L'Istrij" još 1846. godine. To kritičko stajalište Društva prema Kandleru 1849. god. osobito je upadljivo, jer se i tada i kasnije i u redovima hrvatskog preporodnog pokreta smatralo da je Kandler austrijakant, ali dosta objektivan prema hrvatskome svijetu; međutim, očito je da su članovi "Slavjanskog Društva" Kandlerovu djelatnost ocjenjivali na duži rok, sa svim mogućim posljedicama za interese hrvatske i slovenske većine stanovništva u Istri i na Kvarnerskim otocima.

Na suprotnom političkom polu, osim Kandlera i njegova glasila, treba upozoriti na to da će Madonizza i De Franceschi od sada, a naročito poslije pada (Bachova) neoapsolutizma snažno utjecati na razvoj pokrajine, osobito na jačanje tada sve oformljenijih u organizacijskom pogledu iredentističkih stremljenja i zaostavljanja odnosa s hrvatskim preporodnim kretanjima. Osobito će utjecajan postati dr. Francesco Vidulich (Franjo Vidulić) iz veoma brojne ložinske otočke obiteljske, trgovačke, pomorske i brodovlasničke kuće, koja se dugo kolebala između talijanstva i hrvatstva (Bičanić, 1951, 255-256; Strčić, 1984, 173-178). Treba spomenuti i početak uspona Tomasa Lucianija (Benussi, 1923; Franceschi, 1926; Quarantotto, 1934; Corelli, 1950), labinskog načelnika burne 1848. godine, koji je organizirao javne manifestacije u čast ustava, ali u tako izrazito talijanskom duhu da je pozivan na odgovornost u središte Okružja, u Pazin (Quarantotto, 1934, 112-113). U 1849. god. pada i početak uspona znamenitog Carla Combija (Catanei, 1884; Combi, 1922; Benussi, 1928; Quarantotto, 1934; Bertoša, 1974; Bertoša, 1977). Svi će nabrojeni ući u red prvaka, a i buduće su vodeće ideološke ličnosti talijanaško-talijanskog pokreta Istre i otoka, koji se upravo tada - preko djelatnosti predstavnika tog pokreta u pokrajini, a naročito preko njegovih parlamentarnih zastupnika uobličava i pokazuje jasne tendencije da se od 70-ih godina pretvori u iredentistički pokret.

*

Kontrarevolucija u cijeloj Monarhiji pobjeđuje na svim frontovima (Tejlor, 1968, 59-75); narodne straže u Istri su raspuštane; stiže žandarmerija koja je osnovana

18 Mazurina knjiga objavljena je 1850 (Petrè, 1939, 345).

1849. godine (Gestrin, Melik, 1966, 128); sve je oštrija kontrola politički sumnjivih osoba, naročito talijanskih nacionalista (Franceschi, 1926, 116 sq.; Franceschi, 1989, 97 sq.); cjelokupan državni sistem kreće se u Monarhiji prema centralističkim koncepcijama,¹⁹ prema (neo)apsolutizmu. U gradiće Istre, osobito u one u kojima su se bila osjećala življa talijanaško-talijanska strujanja, sada su smještene vojne jedinice s takvim sastavom na koji se režim mogao osloniti. Tako su u talijanski Rovinj stigle dvije čete dobrovoljaca na čelu s kapetanom Stihovićem iz Lindara, mahom hrvatskoga sastava. Od predstavnika talijanaško-talijanskog kruga ti su vojnici smatrani ološem, koji je skupljen u Trstu, Gorici, Rijeci, itd., "s malo Istrana", tj. osoba talijanskog osjećaja (Franceschi, 1926, 113; Franceschi, 1989, 94). Bio je to, dakako, nastavak austrijske politike sukobljavanja pojedinih naroda i narodnosti, pojedinih zemalja i pokrajina.

Nema sumnje da je službena i neslužbena Austrija bila protiv unutarnjih i vanjskih državnopravnih promjena, pa tako i protiv eventualnoga sjedinjavanja Istre s nekom od tadašnjih austrijskih pokrajina na sjeveru Apeninskog poluotoka koje su se tada pokušavale osamostaliti u talijanskome duhu; ali, isto tako Beč je i protiv sjedinjavanja hrvatskih zemalja, pa tako i uključivanja Istre s Kvarnerskim otocima u Bansku Hrvatsku u ugarskom, istočnom dijelu Monarhije, ili, pak, Kvarnerskih otoka u Dalmaciju, ili Kranjsku, iako su obje ove pokrajine u austrijskom dijelu države. Dakle, od samoga početka nisu mogle uspjeti talijanaško-talijanske akcije, ali ni nastojanje hrvatskoga zastupnika J. Vlaha. Ali, bitno je bilo i sljedeće: ni poslovni istarsko-otočni i patricijski talijanaško-talijanski svijet nije bio za neke veće administrativno-upravne promjene koje bi poremetile stoljećima uhodane tokove, a pogotovo nije bio za prihvrat onih liberalnijih i demokratskijih htijenja koja su zadirala u postojeće gospodarsko društveno stanje i odnose, u kolonatsku zavisnost, u mogućnost da većina stanovništva, tj. Hrvati dođu do izražavanja eventualno čak i na političkoj sceni. Zbog toga se i nastojalo očuvati pokrajinsku specifičnost Istre, utemeljenu na starim, zatvorenim municipalnim okruženjima, pa je, na kraju, bitan interes i najvećeg dijela talijanaško-talijanskih struktura Istre, ali i vrhova Monarhije ostala težnja: bez promjena. Svjestan svoje moći, dio tih talijanaško-talijanskih struktura, međutim, rado je koristio liberalne i demokratske, revolucione parole, ali samo do trenutka dok se eventualno njihovo ostvarenje ne bi odnosilo i na hrvatsku većinu pokrajine. Shvativši god. 1848. da u njoj hrvatska većina ipak nije amorfnu i bezličnu barbarsku masu nepismenih kolona, kmetova i

slugu, statična i u potpunosti zavisna o zemljišnim gospodarima i drugim nosiocima ekonomske i druge prevlasti - talijanaško-talijanski predstavnici odmah su započeli stvarati svojevrsan kult talijanske manjine, kulturne i visoko civilizirane, utemeljene na tisućljetnim dostignućima svojih predaka - u koje su ubrajani i antički Rimljani i srednjovjekovni Mlečani - prema čijim se prednostima ne može suprotstaviti samo obična brojčana nadmoć barbarskoga, šćavunskoga (ropskoga) i bodulskog (psečega) stanovništva Istre i otoka. Iskusi 1848. god. još jednom da ih Beč koristi kako mu u datoj situaciji odgovara, pa je, eto, posegnuo za pomoć i među Hrvatima Istre, a protiv njih, osobito intelektualni dio talijanaško-talijanskih struktura shvaća da budući opstanak talijanstva Istre može ležati samo u okviru neke od talijanskih država, odnosno u ujedinjenoj Italiji; do toga trenutka treba čuvati što snažniju autonomnost Istre kao pokrajine, što jačim međama odvojenim od ostalih dijelova Monarhije, a osobito od matica zemalja Hrvatske i Slovenije.

Na suprotnoj, hrvatskoj strani, na porast nacionalne svijesti kod dijela Hrvata Istre i otoka, točnije rečeno - na učvršćivanje te svijesti i na njihovu politizaciju, na življe iskazivanje preporodnih tendencija, manje je utjecala borba za nacionalni karakter Istre koja se odvijala u tadašnjem - dalekom - bečkom odnosno kromerijskom parlamentu. Mnogo više su utjecali oni bliži događaji i konkretnija zbivanja - lupoglavska kmetška pobuna, pokretanje seljaka na feudima i drugim imanjima u Istri, sukob stranaka u Malome Lošnju, sudjelovanje u narodnim stražama, širenje vijesti o tome hoće li se ići u oružani sukob protiv nekih talijanaško-talijanskih gradica Istre, čak i s Hrvatima, porast revolucionarnoga talijanskoga raspoloženja u zapadnoj Istri, u toku kojega se na austrijskoj strani javno pomišljalo na hrvatskog seljaka kao na sredstvo u borbi protiv Talijana, točnije rečeno - protiv revolucionarnih elemenata talijanaško-talijanskih struktura. Mora da je otrežnjavajuće na hrvatskoga kmeta djelovalo odbijanje talijanaško-talijanskih predstavnika - konkretno: De Franceschija - da pomognu u rješavanju problema pazinskih kmetova, iako je De Franceschi bio iz Pazinštine, jer su se kretali u pravcu bune protiv - kako su seljaci smatrali - ipak zajedničkog njemačkog neprijatelja.

Romantična, slobodarska stanovišta, nade, htijenja maloga broja pripadnika talijanaško-talijanske grupacije, međutim, upravo tada, iznenada grubo dolaze u koliziju sa stvarnošću. - da se u Istri nalaze u vladajućem položaju te da slobodarska prava žele samo za sebe, samo za talijanski narod, ali ne i za golemu većinu stanovništva Istre, dakle i za druge narode, u

19 Tako je u Trstu 30. 1. 1850. god. formirana Pomorska vlada koja je nadzirala područje austrijskog dijela Jadrana (mali dio bio je mađarski, od Rijeke do Karlobaga, ali bez austrijskih Kvarnerskih otoka). U studenome 1870. započela je s radom i Pomorska vlada u (tadašnjoj) Rijeci kao rezultat Austro-ugarske nagodbe 1867. godine (Becher, 1875, 52-62).

ovom slučaju za Hrvate i Slovence. "Istra je bila i uvijek mora biti talijanska" - njihov je credo 1848. godine. U njihovoj odlučnosti da Istra bude samo talijanska neće ih spriječiti Slaveni koji se nalaze po selima, uz to i raspršeni, bez građanskih institucija, pisao je liječnik dr. Luigi Barsan iz Labina svome bratu u Pulu (30. listopada 1848), te će se ti Slaveni talijanizirati bez teškoća (Franceschi, 1926, 226-227). Događaji te godine, međutim, početak će Barsana i njegov krug uvjeravati u suprotno, pa pripadnici vladajućih struktura, a naročito intelektualci, nastoje od sada što prije izvršiti nasilnu talijanizaciju većinskog naroda Istre, odnosno denacionalizaciju Hrvata i Slovenaca. Vladajući su konačno shvatili da od velikih riječi Risorgimenta i revolucionarnih stremljenja u apeninskim zemljama ništa ne ostaje, pa su se sada počeli okretati praktičnijim stvarima; oni praktično čine "konačni okret u pogledu pitanja u Istri", osjetivši se zreli da u potpunosti postanu vladajući sloj. Taj sloj je shvatio da usprkos pobjede kontrarevolucije i početka neoapsolutizma - ipak prolazi vrijeme neposrednog utjecaja njemačke austrijske birokracije u Istri, da dolazi vrijeme neposrednoga njegova prodiranja u ekonomiku sela i doba "da poljoprivredu potčini svojoj vlasti. Agresivni nacionalizam postao je neophodnim sredstvima za osvajanje i učvršćivanje te vlasti" (Črnja, 1976, 30). Novi ideološki nacionalni naboj tim je vladajućima bio potreban ne bi li apsolutnu vlast na većinskom - seoskom, hrvatskom - prostoru Istre i na Kvarnerskim otocima zauzeli što prije i sačuvali je što duže. Međutim, istodobna nacionalna borba koju su započeli predstavnici Hrvata Istre protiv takvih i drugih stremljenja i prakse poremetila je sadržaj talijanaško-talijanskog kratkoročnog programa i dugoročnih planova.

Taj početak u 1848./49. neobično je važan prekretnički događaj u povijesnom razvoju Istre i Kvarnerskih otoka, od kapitalnoga je dugoročnog značenja, iako, ipak, u konkretnoj tadašnjoj situaciji tih 40-ih i 50-ih godina nije mogao imati snažnijega i dužeg utjecaja na šire hrvatske narodne mase na cijelome istarskome i otočnom prostoru (Šepić, 1963, 91), na formiranje Hrvatske ali i drugih nacija u južnoj Evropi (Društveni razvoj..., 1971; Formiranje nacija..., 1981; Istokov, 1984). Nešto zbog kontrarevolucije, neoapsolutizma, a

znatno više stoga što je širi seljački svijet ipak relativno malo bio dotaknut političkim kretanjima, odnosno prvim pojavama nacionalnoga sukobljavanja, i talijansko (malobrojno) i hrvatsko (većinsko) selo zanimao je u prvom redu problem potpunoga likvidiranja feudalnih obveza, čije definitivno razrješenje nikako nije stizalo, pogotovo ne u području kolonata. Osim toga, za razliku od talijanaško-talijanskoga, hrvatski nacionalni program u Istri i na otocima još nije mogao biti formuliran; nije ga imao tko čak ni formulirati, jer još nema ni neke jezgre koja bi okupila to selo i ono nešto sitnih građana. Hrvati Istre i Kvarnerskih otoka od školovane inteligencije imali su samo svećenike (Strčić, 1994; Strčić, 1995), a dotad su već zabranjene glagoljske škole čak i na o. Krku, na tome najjačem uporištu staroslavenske Službe Božje i glagoljice na svijetu (Štefanić, 1960; Bolonić, 1980); bilo je svega nekoliko poznatih pripadnika drugih profesija, koji su se etnički iskazivali kao Hrvati. Štoviše, selo ne bi ni shvaćalo taj program ukoliko ne bi u sebi sadržavao i socijalni dio, za čije bi rješenje bilo znatno zainteresirano. Doduše, slobodni seljaci, odnosno Hrvati općenito, prvi put su 1848. god. dobili izbornu pravo te su postali i politički subjekt; malo su ga, međutim, mogli koristiti - malo ih je bilo koji su i znali za njega, usto, bili su ne samo bez ikakva političkog znanja i organizacije već i u potpunoj ovisnosti o bivšim i tadašnjim gospodarima, a sve više i o novima - lihvarima. Nacionalnu i socijalnu komponentu kao cjelovit problem tada je osjećao veoma uski krug Hrvata, uglavnom u istočnoj Istri i na o. Krku, a i to u mjestima gdje su u većini bili tzv. pučani, "građari" - stanovnici starih primorskih gradića/kaštela, koji su se, uglavnom, i sami bavili poljoprivredom, a nešto i pomorstvom, ribarstvom i trgovinom.

Kontrarevolucija i neoapsolutizam²⁰ ubrzo su ugušile prve praktične, življe preporodne aktivnosti hrvatskoga življa Istre, te onemogućile početke njihova realiziranja za desetljeće i više godina. Talijanaško-talijanski svijet, međutim, i dalje je ostao u povoljnijem položaju, i to u prvom redu njegov sitnograđanski i građanski živalj s nešto plemića, predvođen svojim intelektualno snažnim i brojnim školovanim predstavnicima.

20 Savim novu i posve drukčiju sliku neoapsolutizma u hrvatskoj historiografiji donosi Gross (1985).

Karta Austrijskega primorja (Tischbein, 1842).
Map of the Austrian Littoral (Tischbein, 1842).

CROATIAN ISTRA 1848/49

Petar STRČIĆ

HAZU Archives, HR-10000 Zagreb, Strossmayerov trg 2

SUMMARY

In 1848/49, the Istran Peninsula with its Quarnero islands was a separate County (with its captaincy at Pazin in Croatian Istra) within the framework of the Austrian Littoral (with its Guberniya in Trieste) in the western, Austrian part of the Hapsburg Monarchy. Croats were in the absolute majority of the County's population, while in the north these were Slovenes with Italian ethnic minority. The administration was German-Austrian, although the real power was held by the slender Italian class. Due to the great poverty, the freed villages (mainly Croatian) derived little profit from the formal liberation from feudal commitments, and as the colonial system had not been abolished, a number of riots broke out. The sporadic provocation of the Italian national revolutionary feelings were easily calmed down by the higher German authorities, particularly by threatening to give their support to the Croatian peasantry. But the Italian commercial circles themselves and the bureaucracy of the County and Trieste became aware that it was more profitable for them to stay in the Monarchy with the huge market than to patriotically bowing down to one of the more distant little Italian states on the Apennine Peninsula. The two unexpected massive Croatian national secessions (in central and eastern Istra) and the rejection by Vienna - by appealing to the absolute Slav majority in the population - to officially recognise the Italian land within the framework of the Monarchy, surprised the Italian class, although due to the victory gained by the counter-revolution and introduction of neoabsolutism the latter was not affected at all. In 1848/49 there appeared a number of people on the political stage of Croatian Istra, i.e. C. Combi, C. De Franceschi, A. Madonizza, F. Vidulich and T. Luciani (all future leaders of the irredentist movement), as well as J. Dobrila, D. Vitezić and M. Bastian, the future Croatian leaders.

Key words: Austrian Empire, Istra and the Quarnero islands, 1848/1849, national consciousness, national movements, Croats, Slovenes, Italians

IZVORI I LITERATURA

- AKB - Arhiv Krčke biskupije, b. 530, 25. 3. 1848.
 DAP, IO - Državni arhiv Pazin, Istarski okrug, b. 206, Trst, 2. 4. 1848.
 DAP, IO, k. 3, b. 305, 308.
 DAP, IO, k. 5, b. 305.
 DAR, OO - Državni arhiv Rijeka, Općina Osor, k. 305.
 DAR, OO, k. 306, b. 106/213.
 HDS, BS - Hrvatski državni arhiv, Banski spisi, kut. 152, br. 590-591.
 Allgemeinen... (1850) - Allgemeinen Reichs - Gesetzs - und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich, Jhrg. 1849. Beč.
 Apih, J. (1888): Slovenci in 1848. Ieto. Ljubljana.
 Austrija... (1981) - Austrija e province Italiane 1815-1918. Potere centrale e amministrazioni locali. Bologna.
 Babudieri, F. (1965): I porti di Trieste e della regioni Giulia del 1815 al 1918. Rim.
 Babudieri, F. (1982): Industria, commerci e navigazioni a Trieste e nella regione Giulia dell'inizio del setecento a i primi anni del novecento. Milano.
 Balota, M. (1960): Puna je Pula. Zagreb
 Barbalić, F. (1948): Prvi parlamentarni izbori u Istri 1848. Historijski zbornik, 1. Zagreb.
 Barac, A. (1868): Književnost Istre i Hrvatskog primorja. Zagreb-Rijeka.
 Becher, E. (1875): Die Oesterreiche Seeverwaltung 1850-1875. Trst.
 Benussi, B. (1885): Manuale di geografia, storia e statistica del Litorale, ossia della Contea principessa di Gorizia e Gradisca, della Città immediata di Trieste e del Margraviato d'Istria. Pula.
 Benussi, B. (1923): Tomaso Luciani nella istoriografia dell'Istria. Pagine istriane, n. ser., 1-2. Kopar.
 Benussi, B. (1924): Il '48 nell'Istria. Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, LXXXIII, 2. Venezia.
 Benussi, B. (1924): L'Istria nei suoi due millenni di storia. Trst.
 Benussi, B. (1928): Carlo Combi nella storiografia istriana. (Nel centenario della sua nascita). Atti del Reale Istituto Veneto di scienze lettere ed arti LXVII, 2. Venezia.

- Bertoša, M. (1968a):** Pisma Carla De Franceschija Šimi Ljubiću. Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, 13. Rijeka.
- Bertoša, M. (1968b):** Stavovi Carla De Franceschija prema "Istarskom razvodu" izneseni u njegovim pismima Ivanu Kobleru i Šimi Ljubiću. Istarski mozaik, 6. Pula.
- Bertoša, M. (1971):** Interes Ivana Kukuljevića za istarske starine. Forum, 1-2. Zagreb.
- Bertoša, M. (1974):** Pogledi Carla Combija na povijest Istre i etnički sastav njezina pučanstva. Časopis za suvremenu povijest, VI, 3. Zagreb.
- Bertoša, M. (1977):** Carlo Combi i njegovi pogledi na povijest Istre i etnički sastav njezina pučanstva. Pazinski memorijal, 7. Pazin.
- Bertoša, M. (1984):** Povjesničar Pietro Kandler i njegov list "L'Istria". (Uz jednu trščansku nakladničku inicijativu). Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 17. Zagreb.
- Bertoša, M. (1985):** Etos i etnos zavičaja. Pula-Rijeka.
- Bertoša, M. (1988):** Carlo De Franceschi - istarski povjesničar. Pazinski memorijal, 16. Pazin.
- Bertoša, M. (1989):** Carlo De Franceschi. U: De Franceschi, C.: Uspomene. Pula-Rijeka.
- Beuc, I. (1975):** Istarske studije. Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća. Zagreb.
- Bičanić, R. (1951):** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860). Zagreb.
- Bogdanov, V. (1949):** Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848./49. u svjetlu naše četrdesetosmaške štampe. Zagreb.
- Bolonić, M. (1977):** Otok Krk kroz vjekove. Zagreb.
- Bolonić, M. (1980):** Otok Krk kolijevka glagoljice. Zagreb.
- Bratulić, V. (1959):** Rovinjsko selo. Monografija jednog istarskog sela. Zagreb.
- Candeloro, G. (1979):** Storia dell'Italia moderna. Volume terzo. La rivoluzione nazionale 1848-1849. Milano. Prvo izd. 1960.
- Catanei, G. (1884):** Carlo Combi. Venezia.
- Cerar, I. (1849):** Historisch-etnographische Notize über die Nationalitäten Oesterreichs. Beč.
- Cernecca, D. (1960):** Petar Stanković. Jadranski zbornik, 4. Rijeka-Pula.
- Cernecca, S. (1970):** Pietro Stancovich. Atti, 1. Rovinj-Rijeka-Trst.
- Cervani, G. (1950):** Il quarantotto-quarantanove ed il Risorgimento triestino. Atti e memorie del XXVII Congresso Istituto per la storia del Risorgimento, 37.
- Cervani, G. (1969):** La borghesia triestina nell'età Risorgimento. Figure e problemi. Udine.
- Cervani, G. (1973):** Introduzione all'edizione. U: Kandler, P.: Storia del Consiglio dei patrizi di Trieste dall'anno 1382 all'anno 1809 con documenti. Prima ristampa della seconda edizione. Trst.
- Cervani, G. (1974):** Pietro Kandler, storico di Trieste e dell'Istria. Atti e memorie, n. ser., 23. Trst.
- Cervani, G. (1981):** Il Litorale austriaco del settecento alla "Dezemberverfassung" del 1867. U: Austria e province italiane 1815-1918. Potere centrale e amministrazioni locali. Bologna.
- Combi, C. (1857):** Michele Fachinetti. Porta Orientale, 2, za 1858. Kopar.
- Combi, C. (1922):** Schizzo autobiografico. Pagine istriane, n. ser. I, 1-2. Kopar.
- Corelli, M. (1950):** Tomaso Luciani. Pagine istriane. Numero speciale. Celebrazioni degli istriani illustri, ser. 3, I, 4. Trst.
- Corsini, U. (1972):** Deputati della terra italiani ai parlamenti viennesi. Archivio Veneto, a. CIII, s. V, n. 132. Venecija.
- Crnobori, T. (1980):** Obrazovanje u Peroju u XIX i XX stoljeću. Prilozi zavičaju 6. Pula.
- Cuscito, G., Galli, L. (1976):** Parenzo. Padova.
- Črnja, Z. (1969):** Uloga ezonera u zaoštavanju nacionalnoga sukoba u Istri. U: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zbornik. Zagreb.
- Črnja, Z. (1975):** Razdoblje nacionalnih borbi. U: Poreč. Zagreb.
- Črnja, Z. (1976):** U Istri tisućuostamsto četrdeset i osme. (Iz grade za "Ščavunsku kroniku"). Istra, XIV, 8. Pula.
- Dabinović, A. (1937):** Uloga Piemonta 1848-1849. Hrvatska prosvjeta, XXIV, 4. Zagreb.
- Danica hrvatska, slavonska i dalmatinska, XIV, 27, 1. 7. 1848.** Zagreb.
- Društveni razvoj... (1981) - Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. do početka 20. stoljeća).** Zagreb.
- Fachinetti, D. A. (1847):** O istrijskih Slavjanih. Danica hrvatska-slavonska-dalmatinska, XIII, 35. Zagreb.
- Fajdetić, V. (1981):** Kastav u pjesmi i glazbi. Zbornik Kastavštine, 2. Kastav.
- Filipuzzi, A. (1955):** La pace di Milano 6 agosto 1849. Rim.
- Formirovanje nacija... (1981) - Formirovanje nacija u centralnoj i jugo-vostočnoj Evropi.** Moskva.
- Franceschi, C. (1926):** Tomaso Luciani e il movimento patriottico istriano dal 1848 al 1866. Kopar.
- Franceschi, C. (1950):** Francescho Vidulich. Pagine istriane, Numero speciale, Celebrazioni degli istriani illustri, ser. 3, I, 1. Trst.
- Franceschi, C. De (1926):** Memorie autobiografiche - Con Prefazione Note e Appendici a cura del figlio Camillo. Sep. Archeografo Triestino, VIII, ser. 3. Trst.
- Franceschi, C. De (1989):** Uspomene. Pula-Rijeka.
- Gesetzte und verordnungen (...)** (1822), 48. Beč.
- Gesetzte und verordnungen (...)** (1851), 76. Beč.
- Gestrin, F., Melik, V. (1966):** Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana.
- Godšo, Ž. (1987):** Revolucije 1848. Beograd.
- Gospodarska... (1970) - Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. I. zvezek. Agrarno gospodarstvo.** Ljubljana.

- Gospodarska...** (1980) - Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. II. zvezek. Družbena razmerja in gibanja. Ljubljana.
- Grafenauer, B. (1948-49):** Slovenski kmet v letu 1848. Zgodovinski časopis, II-III. Ljubljana.
- Granda, S. (1974):** Graška Slovenija v letu 1848/1849. Zgodovinski časopis, XXVII, 1-2. Ljubljana.
- Granda, S. (1989):** Prepis o nacionalni in državopravni pripadnosti Istre v revolucionarnem letu 1848/49. Kronika, XXXVII, 1-2. Ljubljana.
- Gross, M. (1985):** Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860. Zagreb.
- Hammer, M. (1989):** Bibliografija I-XXX. Vjesnik historijskih arhiva u Pazinu i Rijeci, XXXI. Pazin-Rijeka.
- Hanák, P. (1954):** Ugnetenije narodi Avstrijskoj imperii i vengerska revolucija 1848-1849. g. Budimpešta.
- Hobsbawn, E. J. (1987):** Doba revolucija. Evropa 1789-1848. Zagreb.
- Ignatijewitsch, E. I. (1948):** Croaten, Serben und Magyaren, ihre Verhältnisse zu einander und zu Deutschland. Građa za povijest književnosti hrvatske, 16. Zagreb.
- Istokov (1984):** U istokov formirovanja nacija v centralnoj i jugovostočnoj Evropi. Moskva.
- Istra...** (1952) - Istra i Slovensko primorje. Borba za slobodu kroz vjekove. Beograd.
- Jelovica, M. (1999):** Životopis i oporuka kastavskog načelnika Andrije Marottija Jurjenica. Zbornik Kastavštine, 7. Kastav.
- Karaman, I. (1972):** Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću. Zagreb.
- Kastav...** (1931) - Kastav i Kastavština u prošlosti i sadašnjosti. Samobor.
- Kiszling, R. (1948):** Die Revolution Kaisertum Oesterreich 1848-1849, sv. 1-2. Beč.
- Klaić, N. (1959):** Izvori za hrvatsku povijest, 4. Zagreb.
- Kojić, B., Barbalić, R. (1975):** Ilustrirana povijest jadranskog pomorstva. Zagreb.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1848):** Kakva treba da bude u obće politika naša. Novine Dalmatinsko-Horvatske-Slavonske, 20. 4. 1848. Zagreb.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1868):** Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 2. Zagreb.
- Laginja, M. (1970):** Istranom. Književna ostavština. Rijeka.
- Macartney, C. A. (1976):** L'Impero degli Asburgo 1780-1918. Milano.
- Madonizza, A. (1966):** Lettere dalla Costituente austriaca del 1848-49. A cura di Giovanni Quarantotti. Venezia.
- Marchesetti, V. (1916):** Storia documentata della rivoluzione e della difesa di Venezia negli anni 1848-49. Venezia.
- Marcus, T. (1998):** Korespondencija bana Jelačića i Banskoga vijeća 1848-1850. Zagreb.
- Marušić, B. (1976):** Graziadio Isaia Ascoli in Slovenci. Zgodovinski časopis, XXX, 3-4. Ljubljana.
- Marušić, B. (1985):** 1848-1849. Sloveni e Italiani da Trieste e Gorizia. La Battana, XXII, 78. Rijeka.
- Marušić, B. (1957):** Iz povijesti kolonata u Istri i Slovenskom primorju. Jadranski zbornik 2. Rijeka-Pula.
- Melič, V. (1948-49):** Frankfurtske volitve na Slovenskem. Zgodovinski časopis 2-3. Ljubljana.
- Mihovilović, I. (1948):** Jedna tršćanska stogodišnjica. "Slavjansko društvo". Kolo, 1, 4. Zagreb.
- Milanović, B. (1967):** Hrvatski narodni preporod u Istri, knj. 1. Pazin. Usp. prvo, šapirografirano izd.: Istra u osvit narodnog preporoda 1787-1860. Pazin. 1960., te drugo, tiskano, izd. 1991.
- Il 1848 (1948):** Il 1848 nella storia italiana ed europea. Scritti vari. Milano.
- Mitis, S. (1921):** Alcuni documenti dell'Archivio capitale di Pisino (1810-1860). Atti e memorie, 21. Poreč.
- Mitis, S. (1923):** Alcuni documenti dell'Archivio capitale di Pisino (1810-1860). Atti e memorie, 25. Poreč.
- Negrelli, G. (1978):** Al di qua di mito. Diretto storico e difesa nazionale nell'autonomismo della Trieste asburgica. Udine.
- Neustäder, J. (1994):** Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848, 1. Zagreb.
- Neustäder, J. (1998):** Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848, 2. Zagreb.
- Novak, G. (1960):** Maninova vlada. Nacionalni komitet i garibaldinci u odnosu na Dalmaciju. Zbornik Histo-rijskog instituta JAZU 3. Zagreb.
- Novak, G. (1962):** Borba za narodni jezik u školama, sudovima i uredovanju u Dalmaciji. (Prilog narodnom preporodu u Dalmaciji). Anali, 8-9. Dubrovnik.
- Novine hrvatsko-dalmatinsko-slavonske, 1849, 7.** Zagreb.
- Obad, S. (1968):** Sukob talijanskih i austrijskih interesa na Jadranu u revoluciji 1848/49. godine. Pomorski zbornik, 6. Zadar.
- Pahor, M. (1959):** Kopraska nota in miljski protokol iz leta 1849 v neobjavljenem spisu Antuna de Gele. Kronika, VII, 2. Ljubljana.
- Pahor, M. (1965-1966):** Kopraska nota iz leta 1849 ali prvi pokušaj namjerne italijanizacije Istre. Zgodovinski časopis, 19-20. Ljubljana.
- Pahor, S. (1971):** Ivan Nepomuk Cerar 1789.-1849. Izpolnjen ponatis iz Primorskoga dnevnika od 22. 12. 1968. U: Slavjanski Rodoljub. Mesečni časopis na svitlobo dan od Slavjanskoga društva v Terstu. Faksimile vseh šestih števil iz leta 1849. Trst.
- Pazinski memorijal, 1991, XII, 22.** Pazin.
- Peruško, T. i dr. (1968):** Knjiga o Istri. Zagreb.
- Petrè, F. (1939):** Poiskus ilirizma pri Slovencih (1835-1849). Ljubljana.
- Pfesinger, G. (1996):** Meja revolucije. Revolucija leta 1848 na Štajerskem. Slovenci in Dunajska oktobrska revolucija. Zgodovinski časopis, L, 4. Ljubljana.

- Pierazzi, J. (1972):** Vincenc Ferrari Klun in Beneška Slovenija 1848-1849. *Zgodovinski časopis*, XVI, 1-2. Ljubljana.
- Polec, J. (1952-53):** Uvedba opcin na Kranjskem l. 1849/1850. *Zgodovinski časopis*, 6-7. Ljubljana.
- Povijest Rijeke (1988).** Rijeka.
- Quarantotto, G. (1921):** Pietro Kandler commemorato nel XL anniversario della morte. Aggiuntivi la Bibliografia degli scritti di lui a stampa. *Archeografo Triestino*, ser. 3, sv. 9. Trst. Dodatak: Scritti pubblicati postumi (1872-1919).
- Quarantotto, G. (1922):** La deputazione istriana alla Costituente austriaca del 1848-49. *Le Nuove Provincie*, 1, 2. Rim.
- Quarantotto, G. (1934):** Uomini e fatti del patriottismo istriano. Trst.
- Quarantotti, G. (1949):** L'Istria nel 1848 alla luce di nuove testimonianze. U: *La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1849*, 2. Udine.
- Quarantotti, G. (1954):** Trieste e l'Istria nell'età napoleonica. Firenze.
- Rath, R. J. (1957):** The Viennese revolution of 1848. Austin.
- Roglić, J. (1946):** Le recensement de 1910. ses methodes et son application dans la Marche Julienne. Sušak.
- Rozdolijski, R. (1976):** Die Bauernabgeordneten in konstituierenden österreichischen Reichstag 1848/49. Beč.
- Rojnić, M. (1949):** Nacionalno pitanje u Istri 1848-1849. *Historijski zbornik*, 2. Zagreb.
- Rojnić, M. (1955, 1980):** *Archeografo triestino*. Enciklopedija Jugoslavije, 1. Zagreb. Skraćeno, 1980, 221.
- Rubeša, V. (1892):** Spomenica dvadesetpetogodišnjice hrvatske čitaonice u Kastvu. (Prve hrvatske čitaonice u Istri). Trst.
- Rutar, A. (1896):** Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Trst. Prirodnoznanstveni, statistični, kulturni in zgodovinski opis. Ljubljana.
- Saba, G. (1950):** Michele Fachinetti. Pagine istriane, Numero speciale. Celebrazioni degli istriani illustri. Ser. III, a. 1, n. 4. Trst.
- Sakcinski, I. K. (1848):** Kakva treba da bude u obće politika naša. *Novine Dalmatinsko-Horvatsko-Slavonske*, 20. 4. 1848. Zagreb.
- Sandi, F. (1950):** Bibliografia sul quarantotto triestino e giuliano. Atti e memorie del XXVII Congresso Istituto per la storia del Risorgimento italiano 37.
- Salvatorelli, L. (1949):** La rivoluzione europea (1848-1849). Milano.
- Schmidt, V. (1988):** Zgodovina šolstva in pedagogike na slovenskem, 3, 1848-1870. Ljubljana.
- Sciffrer, C. (1937, 1978):** Le origini dell'irredentismo triestino (1813-1860). Udine.
- Sestan, E. (1946):** La Costituente di Francoforte (1848-1849). Firenze.
- Slavenski Jug, I, 61, 23. 12. 1848.** Zagreb.
- Slavenski Jug, I, 63, 30. 12. 1848,** Mila bratjo Istrianci! Zagreb.
- Slavenski Jug, II, 18, 10. 2. 1849:** Dalmacija.
- Slavjanski Rodoljub, 1849, 2.**
- Slavjanski Rodoljub, 1849, 3.**
- Slavjanski Rodoljub, 1849, 3,** Razmere prebivalcev terzaskiga okrožja proti mestu. Otnošenje žiteljah terzanskoga okrožja na spram grada. 15-16.
- Slovenija, 18. 8. 1848.**
- Spinčić, V. (1926):** Critice iz književne kulture Istre. Zagreb.
- Spinčić, V. (1986):** Critice iz književne kulture Istre. 2. izd. Zagreb.
- Stancić, N. (1988):** Leci 1848. godine u hrvatskim zemljama. *Arhivski vjesnik*, XXXI, 32. Zagreb.
- Stefani, G. (1949):** Giuliani e Dalmati nella prima guerra d'indipendenza. U: *La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1849*. Studie documenti raccolti e pubblicati a cura del Comitato triestino per la celebrazioni del centenario, sv. III. Udine.
- Stefani, G. (1949a):** La flotta sardo-veneta nell'Adriatico e il blocco di Trieste. U: *La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1849*. Studie documenti raccolti e pubblicati a cura del Comitato triestino per la celebrazioni del centenario, sv. III. Udine.
- Strčić, M. (1988):** Jovan Sundečić u kontekstu hrvatske, srpske i crnogorske književnosti. U: *Komparativno proučavanje jugoslavenske književnosti*, 3. Zagreb-Varaždin.
- Strčić, M. (1993):** Mate Bastian kao književnik. Ivan Matetić Ronjgov. *Zbornik*, 2. Rijeka.
- Strčić, M. (1994):** Temelji književne epohe. Svećenici u hrvatskom narodnom preporodu Istre i Kvarnerskih otoka. Pazin-Rijeka.
- Strčić, M. (1995):** Riječanin Petar Studenac kao hrvatski narodni preporoditelj. Sv. Vid. *Zbornik*. Rijeka.
- Strčić, M. (1996):** Bastianova pisma Kurelcu i njihovo značenje. *Zbornik radova 1, Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa "Riječki filološki dani" održanog u Rijeci od 1. do 3. prosinca 1994.* Rijeka.
- Strčić, P. (1969):** Dopisivanje Dinko Vitezić - Josip Juraj Strossmayer (1874-1904). *Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, 14. Rijeka.
- Strčić, P. (1974a):** Stanković, Stancowik, Stancovich. Istra, XII, sv. 3. Pula.
- Strčić, P. (1974b):** Stanković, Stancowik, Stancovich. Istra, XII, sv. 5. Pula.
- Strčić, P. (1974c):** Literatura o Petru Stankoviću. *Dometi VII*, 5. Rijeka.
- Strčić, P. (1976):** Barbanac Petar Stanković (1771-1852). U: *Barban i Barbanština*. Pula.
- Strčić, P. (1984):** Prilog za biografiju dva Francesca Vidulich (Franje Vidulica). *Otočki ljetopis*, 5. Mali Lošinj.

- Strčić, P. (1987):** Istra i Kvarnerski otoci u postnapoleonsko doba. Istra, XXV, 5-6. Pula.
- Strčić, P. (1988):** Administrativno uređenje Istre i Kvarnerskih otoka od 1813.-1847. Arhivski vjesnik, XXX, 31. Zagreb.
- Strčić, P. (1992-93):** Prilog povijesti 1848/1849. godine u Istri. Vjesnik istarskog arhiva, 2-3. Pazin.
- Strčić, P. (1997):** Slom feudalizma u Istri. Buzetski zbornik 23. Buzet.
- Strčić, P. (1998a):** Otok Krk u doba "posljednjega dalmatofona Antona Udine Burbura (XIX. st.). Folia onomastica croatica, 7. Zagreb.
- Strčić, P. (1998b):** Prilog proučavanju talijanske komponente u Istri 1848./49. godine. Historijski zbornik, 51. Zagreb.
- Strčić, P. (1998c):** Prilog o hrvatskom sudjelovanju u diplomatskim odlukama druge Jugoslavije o zapadnim hrvatskim krajevima (1943.-1947.). Acta histriae VI. Koper.
- Studi kandleriani (1975).** Trst.
- Stulli, B. (1982):** Oko pripadnosti kvarnerskih otoka 1848/49. i 1861. godine. Vjesnik historijskih arhiva u Pazinu i Rijeci, 25. Rijeka.
- Stulli, B. (1994):** Istarsko okružje 1825-1860. Prvi dio. Upravni sustav - demografske prilike - gospodarska struktura. Pazin-Rijeka.
- Stulli, B. (1985):** Poreština sredinom 19. stoljeća. Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, 27. Pazin-Rijeka.
- Šepić, D. (1963):** Angelo Vivante i talijanski iredentizam na Jadranu. Zbornik JAZU, 5. Zagreb.
- Šidak, J. (1952):** Historijska čitanka za hrvatsku povijest, 1. Do ukidanja feudalnih odnosa u Hrvatskoj god. 1848. Zagreb.
- Šidak, J. (1960):** Austroslavizam i Slavonski kongres u Pragu 1848. Historijski pregled, 6. Zagreb.
- Šidak, J. (1973):** Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća. Zagreb.
- Šidak, J. (1979):** Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49. Zagreb.
- Šidak, J. i dr. (1988):** Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret. Zagreb.
- Štefanić, V. (1960):** Glagoljski rukopisi otoka Krka. Zagreb.
- Šulek, B. (1850):** Austrijski državni ustav. (Konstitucija). Zagreb.
- Šulek, B. (1868):** Naše pravice. (Izbor zakonah, poveljah i spisih, znamenitih za državno pravo kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske g. 1202-1868. Zagreb.
- Tejlor, A. D. P. (1968):** Borba za prevlast u Evropi 1848-1918. Sarajevo.
- Tischbein, A. (1842):** Memorie di un viaggio pittorico nel Litorale austriaco. Trst.
- Velidova, L. A. (1986):** Volitve v avstrijski državni zbor v slovenskih deželah v letu 1848. Zgodovinski časopis, XXXX, 4. Ljubljana.
- Vergotini, G. (1926):** La fine del dominio napoleonico. Atti e memorie 38, 1. Trst.
- La Venezia Giulia (1949):** La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848/1849. Studie e documenti raccolti e pubblicati a cura de Comitato triestino per le celebrazioni del centenario. Sv. 1-3. Udine.
- Vilfan, S. (1988):** Organizacija sodišč leta 1849 in narodnostne meje (zlasti na Štajerskem in Koruškem). Zgodovinski zbornik, XXXXII, 2. Ljubljana.
- Vilhar, S. (1953):** Družbene korenine italijanskega iredentizma. Istarski zgodovinski zbornik. Antologia storica istriana. Istarski historijski zbornik, 1. Koper.
- Vivante, A. (1912):** Irredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti Austro-italiani. Firenze. Geneve 1917 (franc.), Trst 1945, 1954, 1984.
- Wolf, S. J. (1981):** Il Risorgimento italiano, II. Dalla Restaurazione all'Unità. Torino.
- Zidarić, V. (1969):** Razvitak zadugarstva u Istri i njegova uloga u narodnom preporodu. U: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zbornik. Zagreb.
- Ziliotto, B. (1924):** Storia letteraria di Trieste e dell'Istria. Trst.
- Zwitter, F. i dr. (1961):** Nacionalni problemi u Habsburškoj monarhiji. Historijski pregled, 7. Zbornik.
- Zwitter, F. i dr. (1962):** Nacionalni problemi v habsburški monarhiji. Ljubljana.
- Zwitter, F. (1965):** Slovenski politični prerod XIX stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. Zgodovinski časopis, 18. Ljubljana.
- Žić, N. (1954):** Zapadna (bivša mletačka) Istra 1848. Riječka revija, IV, 2. Rijeka.